

**MET
GIJS
LYSEN,
CORNELIS
GARDEBROEK, IVO
ARNOLD, MAX VAN
LENT, MARION
VAN DEN BRAKEL,
FERDY OTTEN, RENÉ
SCHULENBERG, MANUEL
BUITENHUIS, KOEN CAMINADA, SETH
VAN DEN BOSSCHE, PETER SMULDERS,
SWENNEKE VAN DEN HEUVEL,
WILTE ZIJLSTRA, RAYMOND
GRADUS, ELBERT DIJKGRAAF,
ARJAN LEJOUR, MAARTEN VAN 'T RIET,
BERT HOF, DAAN IN 'T VELD, MARC POMP,
JAN PETER HEIDA, BART VAN HULST,
JOS BLANK EN
ROLAND ZWIERS**

*** INTERVIEW MET JEAN TIROLE ***

*** MINITHEMA ACADEMISCH ONDERWIJS ***

*** MINITHEMA INKOMENSONGELIJKHEID ***

*** ECONOMENTOP 2017 ***

Call for papers

Voor de komende **ESB**-nummers werkt de redactie aan de volgende thema's. Doet u mee? Bijdragen kan via het schrijven van een artikel.

Januari: Eigen risico in de zorg

Februari: China in transitie

Maart: Natuurgeweld en klimaatschade

Tweede kwartaal: Arbeidsverhoudingen in de Polder

Informatie als productiemiddel

Moderne industriepolitiek

Informatie over de deadlines en stijlregels vindt u op onze website:
<https://esb.nu/call-for-papers>

A conversation with regulators on innovation in payment services

*January 18th, 2018, 15.30 until 17.30 hours, drinks served afterwards
The Hague Campus of Leiden University, Schouwburgstraat 2*

Credit management for b2b, cash management for households with multiple accounts, customer authentication solutions – the new European Payment Services Directive PSD2 will enhance competition in banking and open up countless innovations in the payment-services chain and beyond.

However, will these innovations not come at the expense of competition and privacy?
How pivotal could third-party payment providers become, and what will supervision be like?
Time for a conversation with the regulators, to which you are cordially invited.

Job Swank Executive Director of DNB, **Cateautje Hijmans van den Bergh** board member of ACM and **Ralf Jacob** head of the payment services unit of FISMA, will provide introductions to the topic, followed by a plenary discussion with the panel, in which you are invited to engage.

Jeroen Kremers (bunq, Robeco) will lead this discussion.

To register, please go to www.esb.nu

Inhoud

MEER LEZEN? OP ESB.NU
BESPREEKT DAVID HOLLANDERS
HET BOEK WAAR IS ARBEID
GEBLEVEN? VAN LEEN HOFFMAN

Agenda & Personalia 562

Uitgelicht 564

Interview met Jean Tirole
RUBEN VAN OOSTEN 566

Universitair economieonderwijs

Inleiding: Zelf doelen stellen
RUBEN VAN OOSTEN 570

Basiskwalificatie Onderwijs verhoogt
waardering docent
CORNELIS GARDEBROEK EN GIJS LYSEN 571

Stellen van doelen verbetert studieresultaten
MAX VAN LENT 574

Keuzes in het curriculum
IVO ARNOLD 576

Verder lezen 577

Inkomensongelijkheid

Inleiding: Simpsons paradox
in ongelijkheid
JASPER LUKKEZEN 578

Door crisis en vergrijzing stijgt
ongelijkheid in primair inkomen
MARION VAN DEN BRAKEL EN FERDY OTTEN 579

Oorzaken van de toename in
de primaire-inkomensongelijkheid
RENÉ SCHULENBERG EN MANUEL BUITENHUIS 583

Internationale inkomensverhoudingen
na de crisis
KOEN CAMINADA 587

Economentop 2017
JASPER LUKKEZEN 588

Veel werknemers willen eerder stoppen
met werken dan overheid beoogt
PETER SMULDERS, SETH VAN DEN BOSSCHE EN
SWENNEKE VAN DEN HEUVEL 592

Komma of procent: pensioenperceptie
inderdaad beïnvloed door framing
WILTE ZIJLSTRA 595

Fragmentatie gemeenteraden hindert
invoering afvalbeprijzing
RAYMOND GRADUS EN ELBERT DIJKGRAAF 596

Europese bronbelasting op dividend
vermindert belastingontwijking
ARJAN LEJOUR EN MAARTEN VAN 'T RIET 598

Bestsellers financieren de uitgave van
verliesgevende boeken
BERT HOF EN DAAN IN 'T VELD 600

Reactie: Conclusie over optimale schaal
ziekenhuizen kan niet worden getrokken
MARC POMP EN JAN PETER HEIDA 603

Naschrift: Nederlandse ziekenhuizen
toch echt te groot
BART VAN HULST EN JOS BLANK 605

Statistiek 606

Ceteris paribus 608

Agenda & Personalia

Voor meer informatie en een volledig overzicht van de Nederlandse economische agenda kunt u terecht op www.esb.nu/agenda

December

21 **De Balie** – *How good is your country?* o.a. Simon Anholt (University of East Anglia, Verenigd Koninkrijk)

Januari

- 9 **Erasmus Universiteit Rotterdam lezing** – *Doughnut economics*, Kate Raworth (University of Oxford, Verenigd Koninkrijk)
- 10 **Pakhuis de Zwijger** – *All waste is a resource*, o.a. Mendel Giezen (Universiteit Utrecht)
- 17 **Commissievergadering van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat** – over de deeleconomie
- 18 **Universiteit Utrecht lezing** – *The Future of Work II: Skills van de werknemer van de toekomst*, o.a. Paul Boselie (Universiteit Utrecht)

DOUGHNUT ECONOMICS

Heeft de economie ons in de steek gelaten? Economische theorieën, overtuigingen, waarden en veronderstellingen zijn het kloppende hart van de taal van het openbare leven en de denkwijze die de samenleving vormt. Maar daarmee is het niet gelukt om financiële crises te voorspellen, laat staan te voorkomen. Economische modellen hebben een wereld mogelijk gemaakt waarin extreme armoede nog steeds bestaat, terwijl het vermogen van de superrijken jaar na jaar blijft toenemen. En de blinde vlekken in de economie hebben geleid tot een beleid dat de levende wereld op zo'n grote schaal aantast dat het de toekomst van ons allen in de waagschaal stelt. Is de schade nog te herstellen? In haar bestseller *Doughnut economics* onderscheidt Kate Raworth zeven belangrijke manieren waarop de gangbare economie ons het verkeerde pad op heeft gestuurd, en schetst ze een route om de mensheid naar een plek te brengen waar aan ieders behoeften wordt voldaan zonder dat de planeet wordt overbelast.

Promotiebespreking

19 januari:
Travers Child
(Vrije Universiteit Amsterdam)
Political economy of development, conflict, and business networks

Een van de belangrijkste hoekstenen van de door de Verenigde Staten geleide militaire interventies in Afghanistan en Irak waren wederopbouwactiviteiten, zoals het investeren in infrastructuur en diensten in de landbouw, transport, onderwijs, gezondheid en veiligheid. Alleen voor dit doel heeft de Amerikaanse regering meer dan honderd miljard dollar uitgegeven aan Afghanistan en meer dan tachtig miljard aan Irak. Deze investeringen worden gedaan in de verwachting dat wederopbouw 'harten en geesten wint' in de strijd tegen opstandelingen. Deze veronderstelling, die met name leeft onder beleidsmakers, militaire strategen en politici, is echter zelden getest. Onderzoek op dit gebied werd

gehinderd door de vertrouwelijkheid van gegevens over militaire uitgaven, opstandige activiteiten en de publieke opinie in conflictsituaties.

De scheiding tussen beleid en bewijs heeft me gemotiveerd om veldinterviews uit te voeren in Afghanistan, een formele economische theorie en een beveiligde toegang tot zeldzame militaire gegevens te ontwikkelen, en econometrische analyses uit te voeren.

Ik ontwikkel een theoretisch kader, waarin het politieke sentiment het niveau van steun vanuit de gemeenschap voor een opstand bepaalt. Op basis van interviews uit het veld, vind ik dat wederopbouwprojecten gewaardeerd worden als ze gebaseerd zijn op humanitaire gronden, maar juist niet als ze ideologische fricties veroorzaken. De relatieve mate waarin projecten gebaseerd zijn op een van beide gronden bepaalt het niveau van politiek gemotiveerd geweld. Ik test deze theorie met unieke data uit Afghanistan van 120.000 ontwikkelingsprojecten en meer dan 5.000 geweldsincidenten. De resultaten suggereren dat wanneer buiten-

landse militairen gezondheidsdiensten leveren (ziekenhuizen bouwen, verpleegkundigen opleiden en medische uitrusting aanbieden),

hun inspanningen worden beantwoord met een verbetering van de lokale veiligheid. Maar wanneer diezelfde militairen onderwijsprojecten beheren (scholen bouwen, leraren opleiden en lesmateriaal aanbieden), wordt het lokale conflict juist intenser. De studie suggereert dat buitenlandse legers aanvallen door opstandelingen met twintig procent kunnen doen afnemen door de onderwijsprojecten met

één standaarddeviatie te laten afnemen. Deze bevindingen ondersteunen een theorie die politieke weerstand als de kern van een opstand ziet, in plaats van winstzucht. Ook vind ik dat de opbrengsten van het heroriënteren van ontwikkeling van onderwijs naar gezondheid nog sterker zouden zijn in het conservatieve zuiden van Afghanistan. De data suggereren dat in die provincies Afghanen antipathie tegen internationale troepen uiten als gevolg van onderwijs-programmering.

Promotiebespreking

21 december:
Wilma de Groot
(Erasmus
Universiteit
Rotterdam)

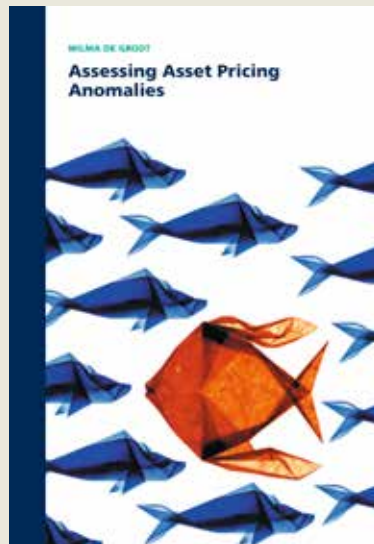
*Assessing asset
pricing anomalies*

Beleggers zijn de afgelopen jaren meer gaan alloceren naar systematische factorstrategieën, die als doel hebben om een hoger dan gemiddeld rendement te behalen. Vaak exploiteren deze strategieën bepaalde anomalieën in financiële markten. Dit zijn groepen aandelen met bepaalde kenmerken die historisch een hoger rendement laten zien dan verwacht op basis van het risico. Een voorbeeld hiervan is het waarde-effect: aandelen met een lage koers-winstverhouding presteren gemiddeld beter. Hetzelfde geldt voor de laagrisico-anomalie: laagrisico-aandelen laten een hoger rendement zien dan verwacht wordt op basis van het risico.

Maar wat is nu verklaring van het bestaan van dit soort anomalieën? Momenteel is er geen consensus over de onderliggende oorzaken hiervan. De gegeven verklaringen kunnen onderverdeeld worden in vier categorieën: 1. de anomalie is het resultaat van datamining; 2. de anomalie verdwijnt wanneer transactiekosten worden meegenomen; 3. de rendementspremie van de anomalie is een compensatie voor een bepaalde vorm van risico; of 4. de anomalie heeft een gedragsverklaring.

De motivatie voor dit proefschrift is om beter inzicht te krijgen in de mogelijke verklaringen voor bekende anomalieën. Zo analyseer ik risico als een verklaring voor het waarde-effect. Is deze inderdaad een manifestatie van de faillissementspremie, zoals vaak wordt gesuggereerd? De resultaten

laten zien dat ondanks dat waarde-aandelen vaak samengaan met een hoger faillissementsrisico, dit risico niet geprijsd is. Deze resultaten hebben belangrijke gevolgen voor beleggers in waardestrategieën, omdat door het vermijden van faillissementsrisico beleggers beter in staat zijn om waardepremies te verdienen met veel lager risico.

In het laatste hoofdstuk onderzoek ik een gedragsverklaring voor de laagrisico-anomalie: toernooigedrag van fondsmanagers. Fondsmanagers willen graag bovenaan de ranglijsten staan qua rendement. Een manier om dat te realiseren is om meer risico te nemen. Hierdoor worden hoogrisico-objecten aantrekkelijker, wat het verwachte rendement hierop verlaagt. Op basis van data van twaalf verschillende beleggingscategorieën vind ik een positieve en significante relatie tussen toernooigedrag en de laagrisico-premie. Omdat er geen reden is om aan te nemen dat toernooigedrag tussen managers van fondsen verdwijnt, kunnen beleggers meer vertrouwen hebben om in de toekomst de premie op laagrisico-aandelen te verdienen.

Promoties

Erasmus Universiteit Rotterdam

Gosse Alserda – *Choices in pension management*, 22 december

Bruno Jacobs

Marketing analytics for high-dimensional assortments, 22 december

Gertjan van den Burg

Algorithms for multiclass classification and regularized regression, 12 januari

Radboud Universiteit

Annelies van Uden – *Innovating out of poverty. Doing business in lower-income countries*, 22 december

Rijksuniversiteit Groningen

Gintarė Morkutė – *How people and jobs find each other*, 21 december

Austin D'Souza – *A business model design framework for the viability of energy enterprises in a business ecosystem*, 15 januari

Tilburg University

Ivo Kuiper – *Essays on investing in stock and bond market*, 21 december

Benoemingen

Willem Buiter stapt op als hoofdeconoom van Citibank; hij blijft verbonden aan de bank als speciaal adviseur

Marika Knoef is met ingang van 1 januari 2018 benoemd tot hoogleraar Empirische micro-economie aan de Universiteit Leiden

Hans Vijlbrief wordt met ingang van januari 2018 benoemd tot voorzitter van de Eurogroep Werkgroep (EWG) in Brussel

Overig

Nachoem Wijnberg, hoogleraar aan de Amsterdam Business School, heeft de P.C. Hooftprijs 2018 voor Letterkunde gewonnen

Uitgelicht

Hebberige managers

De beloningen van bedrijfsbestuurders zijn de afgelopen decennia flink gestegen; welke rol speelt de globalisering hierbij? Keller en Olney combineren beloningsgegevens en exportcijfers van Amerikaanse beursbedrijven voor de periode 1993–2013 en vinden dat de toename van topinkomens voor een belangrijk deel verklaard wordt door de mate van internationalisering van bedrijven. De onderzoekers laten zien dat met name bestuurders van slecht bestuurd organisaties zich een relatief groot deel van de exportwaarde toe-eigenen. Dit suggereert dat globalisering de mogelijkheden voor opportunistisch gedrag van bestuurders vergroot.

Keller, W. en W. Olney (2017) *Globalization and executive compensation*. CESifo Working Paper, 6701.

Arbeidsmarktpolarisatie

De laatste decennia is er in veel landen sprake van arbeidsmarktpolarisatie: de werkgelegenheid in de laagst en hoogst betaalde beroepen neemt toe ten koste van banen in het middensegment. Zien we dit fenomeen ook in Nederland? Terzidis et al. vinden op basis van data van het Centraal Bureau voor de Statistiek significante verschillen in de mate van polarisatie tussen Nederlandse arbeidsmarktregio's: de polarisatie is het meest zichtbaar in de Randstad, terwijl er in veel andere Nederlandse arbeidsmarktregio's helemaal geen sprake van polarisatie is. Dit suggereert dat beleid om arbeidsmarktpolarisatie tegen te gaan het best op regionaal niveau bepaald kan worden.

Terzidis, N., R. van Maarseveen en R. Ortega-Argilés (2017) *Employment polarization in local labor markets: the Dutch case*. CPB Discussion Paper, 358.

Onzekerheid drukt innovatie werknemers

Zijn werknemers minder innovatief als hun economische situatie onzeker is? Bernstein et al. onderzoeken de effecten van een daling van de waarde van een woning op het nastreven van risicovolle projecten op werk. Ze vinden dat werknemers die een negatieve schok hebben gehad in hun woningwaarde, minder patenten ontwikkelen. Dit suggereert dat werknemers als gevolg van de eigen economische onzekerheid risico op het werk mijden, wat gevolgen heeft voor innovatie.

Bernstein, S., T. McQuade en R.R. Townsend (2017) *Does economic insecurity affect employee innovation?* NBER Working Paper, 24011.

Divergentie eurozone

Heeft de crisis de institutionele verschillen tussen landen in de eurozone vergroot? Op basis van de Global Competitiveness Index vinden Pérez-Moreno et al. dat er sprake is van institutionele divergentie tussen de periferie- en de kernlanden in de periode 2006–2015, met name met betrekking tot de efficiëntie van de overheid. Dit komt niet alleen doordat de periferielanden harder geraakt zijn door de crisis, maar ook doordat hen strengere bezuinigen zijn opgelegd. Structurele hervormingen van het openbaar bestuur lijken nodig om de institutionele kloof tussen de periferie- en de kernlanden in de eurozone te dichten.

Pérez-Moreno, S., E. Bárcena-Martín en J. Ritzen (2017) *Institutional diversity in the euro area: any evidence of convergence?* UNU-MERIT Working Paper, 2017-047.

Ongewenste p

Pensioenregelingen geven deelnemers steeds vaker de mogelijkheid om te kiezen. Maar willen mensen die vrijheid wel? Van Dalen en Henkens brengen middels enquêtes voorkeuren van Nederlandse werknemers in kaart. Voor de meeste onderdelen van pensioencontracten, zoals het niveau van pensioensparen en risicodekking, is slechts 14 tot 26 procent van de onderzochten voorstander van keuzevrijheid. De rest

Italiaanse productiviteitscrisis

De Italiaanse arbeidsproductiviteit groeit al twintig jaar niet meer. Vaak wordt dit geweten aan de euro of een te starre arbeidsmarkt, maar Pellegrino en Zingales vinden hier in een analyse van de productiviteitsontwikkeling in 25 Europese landen tussen 1970 en 2007 geen bewijs voor. Wel vinden ze een relatie met de zwakke exportpositie van kleine Italiaanse bedrijven ten opzichte van

560 kilogram afval werd er in 2016 per inwoner geproduceerd in Nederlandse gemeenten. Dat is een afname van ruim 13,5 procent ten opzichte van 2006 (Bron: CBS).

ensioenkeuzes

is indifferent of wil dat het pensioenfonds, al dan niet in samenspraak met hen, de beslissingen neemt. Vooral mensen die hun fonds vertrouwen, geven de voorkeur aan het delegeren van keuzes. De tendens naar meer keuzevrijheid lijkt voor de meeste deelnemers dus ongewenst te zijn.

Dalen, H.P. van, en K. Henkens (2017) *Do people really want freedom of choice? Assessing preferences of pension fund participants*. Netspar Discussion Paper, 09/2017-016.

de toegenomen Chinese concurrentie. Ook vinden ze dat Italië onvoldoende in staat is om te profiteren van de ICT-revolutie. Dit kan mogelijk verklaard worden door de veelvoorkomende vriendjespolitiek, waarbij banen niet altijd op basis van competentie worden weggegeven.

Pellegrino, B. en L. Zingales (2017) *Diagnosing the Italian disease*. NBER Working Paper, 23964.

Regionale groei

Hoe kunnen overheden economische groei stimuleren? Raspe et al. onderzoeken dit aan de hand van data over achthonderd Europese regio's tussen 1991 en 2012. Ze vinden dat factoren als een goed gekwalificeerde beroepsbevolking, een goede bereikbaarheid en een attractief woon- en werkklimaat groei bevorderen, terwijl hoge kosten voor levensonderhoud, vieze lucht en geluidsoverlast deze belemmeren. Ze pleiten voor een nieuw regionaal economisch beleid, waarin nationale en regionale agenda's op elkaar afgestemd worden.

Raspe, O., M. van den Berge en T. de Graaff (2017) *Stedelijke regio's als motoren van economische groei: wat kan beleid doen?* Planbureau voor de Leefomgeving, 2901.

Productieve vakbond

Hebben vakbonden een positief effect op de productiviteit van bedrijven? Barth et al. het effect van vakbondsdichtheid op de productiviteit van Noorse bedrijven in de periode 2001–2012. Ze gebruiken een instrumentele variabele om de causaliteit te kunnen analyseren en vinden dat een verhoogde vakbondsdichtheid leidt tot stijgingen in bedrijfsproductiviteit. Mogelijk wordt dit verklaard doordat vakbonden zorgen voor hogere lonen, wat betere werknemers aantrekt en automatisering bevordert. Ook zou medezeggenschap efficiënte werkprocessen kunnen bevorderen.

Barth, E., A. Bryson en H. Dale-Olsen (2017) *Union density, productivity, and wages*. IZA Discussion Paper, 11111.

Afgenomen bedrijfsonderzoek

Bedrijven hechten veel waarde aan patenten, maar zijn ze nog wel bereid te investeren in de ontwikkeling ervan? Arora et al. vinden aan de hand van gegevens over alle Amerikaanse beursbedrijven dat het aantal publicaties door bedrijfsonderzoekers flink is afgenomen in de periode 1980–2007. Patenten blijken echter nog wel degelijk waardevol. Het is onduidelijk wat de oorzaak is van de afgenomen bereidheid om in wetenschappelijk onderzoek te investeren, maar mogelijk is het moeilijker geworden om de opbrengsten van intern onderzoek toe te eigenen.

Arora, A., S. Belenzon en A. Pataconi (2017) *The decline of science in corporate R&D*. *Strategic Management Journal*. Te verschijnen.

Maandag, bitcoindag

Variëren de rendementen op de cryptovalutamarkt op verschillende dagen in de week? Caporale en Plastun vinden dat de rendementen bij de bitcoin op maandag aanzienlijk hoger zijn dan op andere dagen van de week. Bij andere valuta's, zoals litecoin, ripple en dash, vinden ze geen rendementsverschil per dag van de week. De bevinding dat er winst gemaakt kan worden door te speculeren op het 'maandag-effect' van de bitcoin, roept vragen op over de efficiëntie van deze valutamarkt.

Caporale, G.M. en A. Plastun (2017) *The day of the week effect in the crypto currency market*. CESifo Working Paper, 6716.

Jean Tirole

Een vurig pleidooi voor de waarde van economen

RUBEN
VAN OOSTEN
Vakredacteur

Elke econoom is, bewust of onbewust, bekend met het werk van professor Jean Tirole, voorzitter van de Toulouse School of Economics. Hij is een van de meest originele, creatieve en invloedrijke economen van de afgelopen decennia. Met zijn baanbrekende onderzoek naar *industrial organization*, regulering, organisatietheorie, speltheorie, finance, macro-economie, bankieren en gedragseconomie heeft hij invloed gehad op alle onderdelen van de economie.

In 2014 ontving Tirole de Prijs van de Zweedse Rijksbank voor economie (ook wel de 'Nobelprijs voor Economie' genoemd) voor zijn onderzoek dat in de jaren tachtig en negentig een revolutie teweegbracht in de theoretische literatuur over industriële organisaties en marktmacht. Het toepassen van speltheorie en *mechanism design* op het strategisch gedrag van bedrijven kantelde de gangbare opvattingen (The Royal Swedish Academy of Sciences, 2014). Ook is *Game theory*, dat hij samen met Drew Fudenberg schreef (Fudenberg en Tirole, 1991), nog steeds een standaardwerk voor studenten. Bovendien is de levendige taal typerend voor zijn werk. Niet veel economen durven hun artikel een titel als 'The fat-cat effect, the puppy-dog ploy, and the lean and hungry look' (Fudenberg en Tirole, 1984) mee te geven. Niettemin was dit artikel over het strategisch gedrag van bedrijven een groot succes.

Ook op andere vakgebieden was Tirole vooruitstrevend. In de financiële wereld deed hij onder meer onderzoek naar de regulering van de financiële sector en het ontstaan van zeepbellen. In 2002 publiceerde hij een boek met de vooruitziende titel *Financial crises, liquidity, and the international monetary system* (Tirole, 2002). En in de organisatie-economie is zijn theorie over de toewijzing van formele autoriteit (het recht om te beslissen) en echte

autoriteit (de beslissingsmacht) nog steeds baanbrekend (Aghion en Tirole, 1997).

Om deze inzichten voor een breed publiek toegankelijk te maken heeft Tirole het boek *Economics for the common good* geschreven. Daarin neemt hij misverstanden over het vakgebied weg door te laten zien wat economen precies doen en hoe zij kunnen bijdragen aan een betere maatschappij. *ESB* vroeg Tirole naar zijn drijfveren.

In het eerste deel van het boek spreekt u over de – soms moeizame – relatie van economen met de samenleving, en hun rol bij het dienen van het algemeen belang. Wat is eigenlijk algemeen belang?

“Wat ik bedoel met het algemeen belang komt voort uit de ‘sluier van onwetendheid’ [*veil of ignorance*, term uit John Rawls’ werk *Theory of justice*]. Die beschrijft in wat voor soort maatschappij we zouden willen leven als we niet van tevoren wisten wat onze positie erin zou zijn. Je weet dan dus niet wat je geslacht, land of etniciteit is, en of je de juiste of de verkeerde genen hebt. Dan wil je dus verzekerd zijn tegen bijvoorbeeld ziektes. En je bent voorstander van een bepaalde mate van inkomensherverdeling, omdat de kans groot is dat je niet het geluk hebt om in een leuke buurt en met hoog IQ geboren te worden.”

En economen laten dan dus zien wat de ideale samenleving is?

“Economen zijn er niet om het algemeen belang te definiëren, want dat is aan de maatschappij. Maar als je een doel hebt, kunnen economen helpen bij het bereiken van dat belang door de voorwaarden van het debat en de methodologie ervan uit te leggen.

Economen kunnen laten zien dat het niet lukt om een

goede samenleving op te bouwen als we niet de economische prikkels (*incentives*) in aanmerking nemen waar ieder mens individueel op reageert. Een goed voorbeeld daarvan is de mythe van de Nieuwe Sovjetmensen in de Sovjet-Unie. Dat is de opvatting dat je de mentaliteit van mensen gewoon kunt veranderen, waardoor ze onbaatzuchtig worden en hard gaan werken. Dat gebeurde natuurlijk niet en het regime werd er al heel snel totalitair. De Nieuwe Sovjetmensen *kon* niet werken, omdat de prikkels daartoe bij individuen, bedrijven en overheden ontbraken.”

Toch lijkt het alsof de samenleving niet zit te wachten op economen die uitleggen wat de prikkels zijn en wat die doen. Toen u de Nobelprijs kreeg, gaf professor Bénabou het Franse perspectief op uw prijs: “Niemand is als profeet welkom in zijn oude land. Als je een reguliere Franse krant zou openslaan, zou je kunnen lezen (...) dat professor Tirole (...) heilig gelooft in de vrije markt (...) en een huurling is om de financiële markten te dereguleren.” (AEA, 2016). Is uw boek een manier om dit beeld recht te zetten en aan het grote publiek uit te leggen wat u daadwerkelijk heeft bijgedragen?

“Nee. Nadat ik de Nobelprijs gekregen had, voelde ik de plicht en verantwoordelijkheid om uit te leggen wat wij economen aan het doen zijn. Ik ben al heel lang betrokken bij het maken van beleid, maar dat was altijd samen met experts bij de overheid en bij bedrijven, en eigenlijk nooit met een breed publiek.

Roland Bénabou bedoelde dat mensen doorgaans niet begrijpen waar economie over gaat. Mensen denken dat economen voorstanders zijn van de vrije markt en tegenstanders van regelgeving. Dat is allesbehalve waar wat betreft mijzelf en het economische vakgebied in het alge-

meen. Economie gelijkstellen aan *laissez-faire* is gewoon verkeerd. Dat moet je bijna overal uitleggen, ook in de VS.

Wat sommige Franse media over mij zeggen, zeggen ze over zowat elke bekende econoom. In vergelijking met Duitsland, China of de VS, geloven in Frankrijk maar heel weinig mensen – tien jaar geleden zo’n 35 procent – dat de markt echt nuttig kan zijn.”

In het boek beschrijft u dat de communicatie beter zou verlopen als economen zich in de media meer als politici zouden gedragen, door korte en eenduidige antwoorden te geven. Is dat de oplossing?

“Twijfel zit bij wetenschappers in hun DNA, maar in de media willen mensen een eenvoudige boodschap. Daarom

Jean Tirole
*Economics for the
Common Good*
Princeton
University Press

In een land waar geen respect is voor experts, heb je geen functionerende democratie

moeten economen er duidelijk over zijn dat wat ze zeggen de uitkomst is van onderzoek, in plaats van een politiek standpunt. Je moet zeggen: ‘Dit is wat ik vandaag weet en dit is wat de economie je kan vertellen.’

Met een eenvoudige boodschap komen is moeilijk, omdat het niet altijd opportuun is. Maar dat betekent niet dat we dingen gecompliceerd moeten maken. Onze rol is

om stelling te nemen en beleid aan te bevelen. En als je het risico loopt dat je boodschap, vanwege alle kanttekeningen, niet goed geïnterpreteerd wordt, dan is het beter om met helemaal geen boodschap te komen.”

*Het tweede deel van **Economics for the common good** gaat over specifieke beleidsuitdagingen, zoals de toekomst van de Europese Unie, de arbeidsmarkt (kader 1), mededingingsbeleid (kader 2) en intellectueel eigendom. Daarin bespreekt u ook een aantal voor de hand liggende economische oplossingen om klimaatverandering tegen te gaan. Maar bij uw evaluatie van het Parijs-akkoord lees ik in twee pagina's de woorden: verre van adequaat, weinig vooruitgang, algemene onverschilligheid, het free-rider-probleem in actie waardoor collectieve beloftes nooit nagekomen worden (2x), het ratel-effect*

Over de arbeidsmarkt

KADER 1

Wat opvalt is dat Tirole een pikzwart beeld van de Franse arbeidsmarkt schetst. In het hoofdstuk over de arbeidsmarkt beschrijft hij een vastgeroeste Franse en Zuid-Europese arbeidsmarkt, waar enerzijds hoge jeugdwerkloosheid heerst en veel mensen schipperen tussen flexcontracten en werkloosheid, en waar anderzijds een deel van de werknemers met een vaste baan zo goed beschermd zijn dat ze niet kunnen worden ontslagen. Daardoor ontstaat er een inefficiënte allocatie van arbeid en zijn er binnen bedrijven wrijvingen.

Wat is het probleem op de arbeidsmarkt?

“In Frankrijk zijn banen op dit moment beschermd en heeft een ontslagen werknemer het recht om naar de rechter te stappen. Dan volgt er een duur proces van drie of vier jaar, waarna de compensatie voor de werknemer een loterij is, mogelijk met een hoge uitbetaling.

Doordat de prikkels op de arbeidsmarkt verkeerd zijn, is negentig procent van de nieuwe banen gericht op de korte termijn. En dit wordt in de toekomst alleen maar erger, omdat het vernietigen en creëren van banen alsnog sneller en sneller zal gaan, bijvoorbeeld door de opkomst van kunstmatige intelligentie.

Die kortlopende flexbanen zorgen voor problemen bij zowel werknemers, bedrijven als de overheid. Het gebrek aan mobiliteit is slecht voor de werknemer met een vast contract, bijvoorbeeld als hij een nieuwe uitdaging wil aangaan of op slechte voet staat met zijn baas of collega's. Daarnaast krijg je

geen training bij een flexbaan van een aantal maanden, want de baas weet dat je toch weggaat als het contract afloopt, zelfs al functioneer je tot volle tevredenheid. Bovendien is het inefficiënt als bedrijven dezelfde werknemer in dezelfde baan moeten houden en dus niet de flexibiliteit hebben om zich aan te passen aan veranderingen.

En het is erg duur voor een overheid die de werkloosheidsuitkeringen en pensioenen moet betalen. Doordat de staatsschuld zo blijft stijgen, komt de overheid op een punt dat haar huidige systeem niet langer levensvatbaar is. Dat vormt dan een bedreiging voor de Franse verzorgingsstaat die we graag willen behouden.

Het gevolg is dat sommige werkgevers echt proberen om de werknemer het bedrijf uit te werken door onaardig te zijn, of door heimelijk met een werknemer af te spreken om zijn vrijwillige ontslag in een gedwongen ontslag om te zetten, zodat de overheid de werkloosheidsuitkering kan betalen.

Zo is er dus een duale arbeidsmarkt ontstaan, waarin jonge mensen en werknemers tussen de 50 en 61 jaar uitgesloten zijn van vaste contracten.”

U bent een voorstander van beleid dat de werknemer beschermt in plaats van de baan. Wat bedoelt u daarmee?

“Wat ik voorstel is om de arbeidsmarkt flexibeler te maken, maar tegelijkertijd de werknemer te beschermen via een genereuze werkloosheidsuitkering gekoppeld aan de verplichting om een baan te zoeken. In de tussentijd hebben we eerlijke én efficiënte

prikkels nodig voor het bedrijfsleven. Daarbij is het uitgangspunt dat flexibiliteit en verantwoordelijkheid samengaan. Op dit moment betalen de bedrijven die geen werknemers ontslaan het grootste deel van de sociale zekerheid. Wat wij voorstellen is een hervorming waarbij de prikkels zo zijn dat bedrijven die stabiele banen creëren lagere sociale-zekerheidspremies betalen dan degenen die het systeem misbruiken en de ene na de andere flexbaan creëren: het *dismissor pays*-principe.

Een tweede hervorming heeft betrekking op scholing en stages, daar besteden we in Frankrijk 32 miljard euro per jaar – of 1,6 procent van het bbp – aan. Een enorm bedrag dat heel inefficiënt besteed wordt, waardoor de resultaten heel slecht zijn. Het beleid is niet gericht op de juiste categorieën werknemers, en de diploma's worden vaak niet algemeen erkend.”

Zal het beleid dat u voorstelt wel alle werknemers ten goede komen?

“Voor jongeren is het duidelijk een verbetering. Zij zullen echte banen krijgen die een open einde hebben en tot langetermijncontracten leiden.

Ook oudere werknemers zullen ervan profiteren, want nu kunnen ze na hun vijftigste geen nieuwe baan meer vinden. Dat leidt tot werkloosheid, vervroegde uitstroom en werknemers die gedwongen zijn om in hun huidige baan te blijven, ook al zijn ze niet tevreden. Dit beleid zal dus ook de sfeer op het werk verbeteren, want er zullen minder spanningen zijn.”

(ratched effect) genegeerd, tekortgeschoten, mislukt (2x), een ramp. Hoe komt dat?

“De klimaatwetenschap is een goed voorbeeld van de rol van experts. Als ik bezig ben met klimaatverandering, ben ik geen deskundige en voel ik mij, ondanks dat ik ben opgeleid als ingenieur, behoorlijk incompetent in klimaatwetenschappelijke aangelegenheden. Daarom kijk ik alleen naar wat de beste onderzoekers denken. En die onderzoekers komen in 2017 tot een heldere consensus dat we iets moeten doen. Al zijn er altijd mensen te vinden die denken dat de menselijke factor geen rol speelt bij de opwarming van de aarde.

Er zijn verschillende redenen dat men op dit gebied zo weinig vooruitgang boekt. Mijn ervaring is dat het gemakkelijker is om onafhankelijke instanties te overtuigen, omdat zij bereid zijn om deel te nemen aan een technisch debat. In de politieke arena zetten politici die herkozen willen worden hun zetel op het spel als ze tegen de publieke opinie ingaan. Dat vereist moed. En daardoor heeft vooruitgang nu eenmaal zijn tijd nodig. Zoiets bedoelde Keynes ook toen hij zei dat we op de lange termijn allemaal dood zullen zijn.

Overigens is er, mede door de hulp van economen, succes geboekt bij het ontwerpen van cap-and-trade-mechanismen in veel verschillende landen en wat betreft veel verschillende vervuilingen. En economen kunnen heel effectief zijn in het ontwerpen van veilingen.”

Wat zijn de gevolgen als men helemaal niet meer naar economen luistert?

“In een land waar geen respect voor experts is, heb je geen functionerende democratie. Het electoraat is het electoraat, en je kan niet van iedereen verwachten dat ze op elk

vakgebied expert zijn voordat ze gaan stemmen. Ik zeg altijd dat prikkels overal zijn: voor de CEO's, ministeries, werklozen, hoogleraren in de economie en voor de kiezers. De rol van economen is om die prikkels zichtbaar te maken, en uit te leggen welke effecten die hebben.

Omdat kiezers keuzes maken op basis van beperkte informatie, is het belangrijk dat we kunnen vertrouwen op deskundigen – en dat zij geloofwaardig zijn, ook al geven ze soms conflicterende signalen af. Populisten die zeggen dat ze met het volk praten en een diepe minachting hebben voor experts, zaaien verdeeldheid.”

LITERATUUR

AEA (2016) *AEA Nobel laureate luncheon*. Video te vinden op www.aeaweb.org.

Aghion, P. en J. Tirole (1997) Formal and real authority in organizations. *Journal of Political Economy*, 105(1), 1–29.

Fudenberg, D. en J. Tirole (1984) The fat-cat effect, the puppy-dog ploy, and the lean and hungry look. *The American Economic Review*, 74(2), 361–366.

Fudenberg, D. en J. Tirole (1991) *Game theory*. Cambridge, MA: MIT Press.

The Royal Swedish Academy of Sciences (2014) *Scientific background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 2014. Jean Tirole: market power and regulation*. Stockholm: Kungliga Vetenskapsakademien.

Tirole, J. (2002) *Financial crises, liquidity, and the international monetary system*. Princeton: Princeton University Press.

Tirole, J. (2017) *Economics for the common good*. Princeton: Princeton University Press.

Over mededinging

KADER 2

Bij het hoofdstuk over de toekomst van tweezijdige markten – waarbij platformen, zoals Uber, vele producenten en consumenten samenbrengen – klinkt Tirole optimistischer over de toekomst. Maar geeft hij economen ook een opdracht mee.

U bent zelf natuurlijk belangrijk geweest bij het ontwikkelen van de theorie van tweezijdige markten. Welke zorgwekkende ontwikkeling ziet u?

“Begin 2000 stuitte we eigenlijk toevallig op tweezijdige markten als een conceptueel probleem, omdat we bezig waren met creditcards en de telecomsector. Een deel van de theorie is nu duidelijk, maar op dit moment is het belangrijk om mededingingsautoriteiten te helpen bij de complexe beslissingen over zaken als marktmacht en monopolies. Een vraag die bijvoorbeeld voorligt is óf en wanneer er voldoende competitie

tussen platformen is. Op dit moment kan een platform de toegang tot ‘unieke klanten’, klanten die loyaal zijn aan het platform, exploiteren en flinke bedragen in rekening brengen aan verkopers om in contact te komen met consumenten.

Deze vragen worden steeds belangrijker, want heden ten dage zijn de vijf grootste bedrijven ter wereld eigenlijk tweezijdige markten: Alphabet (Google), Amazon, Microsoft, Facebook en Apple. En we moeten bedenken hoe we met die giganten omgaan. We zijn dus succesvol in het beschrijven van deze bedrijfsmodellen en hebben invloed op het mededingingsbeleid, maar we worden geconfronteerd met serieuze uitdagingen.

Antitrustbeleid zal in de komende jaren heel anders zijn dan het beleid van twintig of dertig jaar geleden, vanwege die tweezijdige platforms en dus moeten we het

instrumentarium herzien dat beleidsmakers tot hun beschikking hebben. In het boek leg ik een paar beleidslijnen uit die kunnen worden gebruikt: concurrentie bevorderen, fusies controleren, koppelverkoop controleren en aandacht schenken aan meestbegunstigingsclausules.

Maar economen hebben op dit gebied hun huiswerk niet goed gedaan, bijvoorbeeld als het gaat om de vraag wie de eigenaar van gegevens is: het platform of de consument. Daarnaast zijn bedrijven zoals Google of Facebook extreem data-intensief en bezitten ze grote datasets. Doordat het voor nieuwe bedrijven vrijwel onmogelijk is om zo'n dataset op te bouwen, vormt dat een toetredingsbarrière en krijgen ze geen nieuwe concurrenten. Het is zaak dat economen beter anticiperen op zulke toekomstige ontwikkelingen om beleidsmakers te ondersteunen.”

Zelf doelen stellen

Als ik oliebollen verkoop en in *ESB* lees dat mensen graag vette bollen zonder opsmuk eten (Spierdijk, 2017), maak ik mijn oliebollen extra vet en bespaar ik op de andere ingrediënten. Daarmee maak ik als oliebollenbakker meer winst, maar krijg ik niet per se betere oliebollen.

Dit geldt ook voor het universitair onderwijs. Wanneer een universiteit uitsluitend wordt beloond voor het aantal studenten dat afstudeert, zal dat de kwaliteit van het onderwijs niet ten goede komen. Op de universiteit zijn de middelen immers schaars en moeten dus keuzes gemaakt worden, aldus Ivo Arnold in deze *ESB*. Dat universiteiten voor de meest winstgevendste optie kiezen – zo veel mogelijk studenten opleiden – is dan de correcte oplossing van een optimalisatieprobleem. Maar met de oliebollen in het achterhoofd is het wel mogelijk om andere doelen te stellen, zodat betere keuzes gemaakt worden en de kwaliteit van onderwijs toeneemt, of studenten gemotiveerd worden om betere cijfers te halen. Dit minithema gaat over de gevolgen voor de onderwijskwaliteit van het stellen van doelen in het universitair onderwijs.

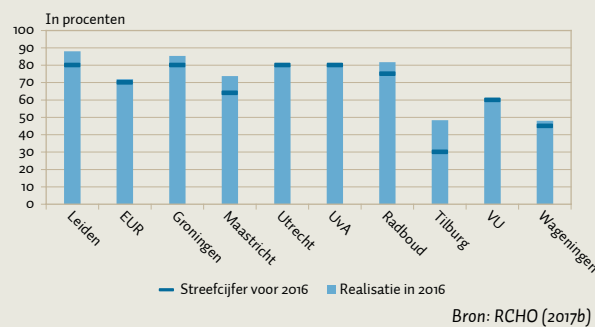
Om de kwaliteit van onderwijs te bevorderen, is de bekostiging van de universiteiten ook afhankelijk van het halen van de in prestatieafspraken vastgelegde doelen over de onderwijskwaliteit. Gelukkig halen alle universiteiten hun doelen. Figuur 1 geeft het streefcijfer uit 2012 voor het aandeel docenten met een Basiskwalificatie Onderwijs (BKO) in 2016 weer en de realisatie daarvan in 2016.

Dat alle universiteiten hun doelen halen, zou natuurlijk kunnen komen omdat ze deze doelen zelf mochten stellen (RCHO, 2017a), maar zegt weinig over of de BKO bijdraagt aan een verbetering van de kwaliteit van het onderwijs. Koos Gardebroek en Gijs Lysen laten zien dat studenten docenten met een BKO als significant beter beoordelen, maar dat het voor hun beoordeling van het vak als geheel niet uitmaakt in hoeverre de docenten BKO-gecertificeerd zijn. Of de beperkte stijging in docentscores de kosten van een duur BKO-traject rechtvaardigt, blijft dus een lastige afweging.

Toch blijft de manier waarop het doel tot stand komt belangrijk. Dat de universiteiten deze doelen zelf mogen stellen, doet natuurlijk wat af aan de geloofwaardigheid van het

Aandeel BKO-docenten

FIGUUR 1

hele proces, zie figuur 1, maar kan wel tot betere resultaten leiden. Een zelf gekozen en eenvoudig doel blijkt effectiever dan een doel dat van bovenaf opgelegd en complex is (Goerg, 2015). Dat blijkt ook uit het onderzoek van Max van Lent naar het stellen van doelen door studenten. Hij laat met een gerandomiseerd experiment zien dat studenten hogere cijfers halen als de student en de mentor gezamenlijk een doel stellen. Maar als de mentor eenzijdig een hoger doel oplegt, werkt dit contraproductief. De intrinsieke motivatie verdwijnt of de hogere verwachting leidt tot stress.

Aandacht voor het ontwerp van een doel is dus belangrijk. Dat leidt tot betere cijfers, beter onderwijs en minder vette oliebollen.

LITERATUUR

- Goerg, S.J. (2015) *Goal setting and worker motivation*. IZA World of Labor. Te vinden op wol.iza.org.
- RCHO (2017a) *Prestatieafspraken: het vervolproces na 2016*. Reviewcommissie Hoger Onderwijs en Onderzoek. Te vinden op www.rcho.nl.
- RCHO (2017b) *Eindadviezen universiteiten*. Alle eindadviezen zijn te vinden op www.rcho.nl.
- Spierdijk, L. (2017) "Niks 'eigen bollen eerst!'. *ESB*, 102(4745), 48.

RUBEN VAN OOSTEN

Vakredacteur
ruben.van.oosten@economie.nl

Basiskwalificatie Onderwijs verhoogt waardering docent

CORNELIS GARDEBROEK EN GIJS LYSEN

571

Stellen van doelen verbetert studieresultaten

MAX VAN LENT

574

Keuzes in het curriculum

IVO ARNOLD

576

Verder lezen

577

Basiskwalificatie Onderwijs verhoogt waardering docent

In 2008 hebben Nederlandse universiteiten het vereiste onderwijsniveau voor wetenschappelijk personeel vastgelegd in de Basiskwalificatie Onderwijs (BKO). Welk effect heeft het behalen van een BKO door docenten op de onderwijsbeoordelingen?

CORNELIS GARDEBROEK
Universitair hoofd-
docent aan Wage-
ningen University &
Research (WUR)

GIJS LYSEN
Honours student aan
de WUR

Bij de opening van het academisch jaar 2016 ontstond er enige ophef over het ontbreken van onderwijskwalificaties bij veel wetenschappelijke medewerkers (NRC, 2016). Dit ondanks het feit dat al in 2008 alle Nederlandse universiteiten het vereiste niveau voor onderwijzend personeel hebben vastgelegd in de Basiskwalificatie Onderwijs (BKO). Universiteiten bepalen de BKO-vereisten op instellingsniveau en zijn verantwoordelijk voor opleidingstrajecten, toetsing en toekenning van de BKO. Het percentage medewerkers met een BKO verschilt nogal per universiteit. Maar dit lijkt niet sterk samen te hangen met de ervaren onderwijskwaliteit door studenten. Zo heeft Wageningen University & Research (WUR) het op een na laagste percentage docenten met een BKO, terwijl het al jaren op nummer één in de Keuzegids Universiteiten staat (NRC, 2016).

Dit artikel beschrijft de opzet en resultaten van een studie uitgevoerd binnen de WUR met als doel de relatie tussen de BKO en vak- en docentscores in vakevaluaties te onderzoeken. De studie is gebaseerd op uitkomsten van meer dan 12.000 evaluaties uit acht recente collegejaren die zijn gekoppeld aan de BKO-status van betrokken docenten (kader 1).

Beginnende docenten zijn verplicht deel te nemen aan het BKO-traject, terwijl dit voor ervaren docenten sterk wordt aangeraden. Er zijn daardoor grofweg drie groepen docenten aan de WUR: ten eerste beginnende docenten

die bezig zijn met het BKO-traject, ten tweede docenten met een officiële BKO-kwalificatie, en ten derde ervaren docenten zonder officiële BKO-kwalificatie (tabel 1). Deze ervaren docenten hebben veelal andere kwalificaties. Zo had de WUR al vóór de invoering van de BKO een eigen opleidingstraject voor beginnende docenten.

VAKEVALUATIES DOOR STUDENTEN

Studenten van de WUR hebben na afloop van ieder vak de mogelijkheid om het vak en de betrokken docenten te evalueren. Het vak wordt beoordeeld op verschillende aspecten die te maken hebben met opzet en inhoud ervan. Er kunnen scores op een vijfpuntsschaal van helemaal oneens (1) tot helemaal eens (5) gegeven worden. Studenten beoordelen ook het vak als geheel op een vijfpuntsschaal, de zogenaamde *vakscore*. In dezelfde evaluatie worden betrokken docenten

Het Wageningse BKO-programma **KADER 1**

Het BKO-programma van de WUR behelst ongeveer 250 uur en richt zich op zeven competenties: vakontwikkeling, doceren, begeleiden van studenten, examinering, vakevaluatie, professionalisering en onderwijsvisie. Voor iedere deelnemende wetenschappelijk medewerker bestaat het BKO-programma uit drie thematische keuzevakken, drie blokken algemene didactiek en twee praktische opdrachten. Er zijn ongeveer twintig thematische keuzevakken, zoals bijvoorbeeld college geven, ontwerpen van groepsopdrachten, ontwikkelen van tentamens en het doceren van een online-vak. Deze thematische keuzevakken geven de docent de mogelijkheid om het programma naar zijn of haar wensen in te vullen.

Aan het einde van het BKO-programma wordt het portfolio van de docent beoordeeld en indien voldoende bevonden, ontvangt de docent het BKO-certificaat.

beoordeeld middels de *docentscore* op Engels, presentatievaardigheden, mate van inspiratie en gebruikte lesmethodes.

FACTOREN VAN INVLOED OP VAKEVALUATIES

De vakscore is idealiter alleen gebaseerd op de opzet en inhoud van het vak en de docentscore alleen op de geleverde prestaties van de docent. De centrale hypothese in deze studie is dat de BKO leidt tot hogere vak- en docentscores omdat docenten met een BKO beter in staat zijn hun vak in te richten en te doceren.

Verskillende studies laten echter zien dat ook andere factoren de evaluatiescores beïnvloeden, zoals bijvoorbeeld ervaring van de docent, groepsgrootte, responsepercentage en moeilijkheidsgraad van het vak. Harris en Sass (2011) concluderen uit vijftien studies dat meer ervaring van docenten meestal tot een hogere beoordeling door studenten leidt.

BKO-status van docenten aan de WUR

TABEL 1

	2007	2014
Bezig met BKO-traject	0	151
Officiële BKO of vergelijkbare kwalificatie	101	215
Ervaren docenten zonder BKO	571	598
Totaal	672	964

Onderzoeksmethode

KADER 2

De dataset is een ongebalanceerd panel met docent als eenheid van observatie en onderwijsperiode binnen een collegejaar als tijdsindicator. Wanneer een docent betrokken is bij meerdere vakken, is de gemiddelde docentscore in die periode genomen. Van alle docenten zijn de BKO-statussen in de dataset omgezet naar twee dummyvariabelen: *BKO gestart* en *BKO afgerond*. Daarbij wordt geen onderscheid gemaakt tussen een BKO aan de WUR of elders. Wanneer een docent is gestart met het programma, is ook de begindatum vermeld. Sommige docenten zijn gedurende de onderzoeksperiode veranderd van status doordat ze hun BKO behaalden. De variabele *Aantal vakken in periode* geeft weer hoeveel vakken een docent in één periode heeft gegeven. De ervaring van een docent kan alleen binnen de dataset gemeten worden, omdat de dataset geen gegevens bevat over leeftijd of totaal aantal werkzame jaren in het (academisch) onderwijs. Daarom is voor ieder jaar dat een

docent aanwezig is in de dataset, de variabele *Ervaring* met één verhoogd. Het niveau van de vakken is opgedeeld in drie niveaus. Daarnaast worden zogenaamde *minorvakken* en *vaardigheidsvakken* apart onderscheiden. Een variabele die enige verduidelijking behoeft is *Opmerkelijk lage evaluatiescore*. Wanneer in een evaluatie bepaalde vragen opvallend laag scoren, wordt dit aangemerkt met een opmerking. Een voorbeeld hiervan is een slagingspercentage van 25 procent of een eindscore van 2,3 op een schaal van 1 tot 5. Door de wijze waarop opmerkingen gegeven worden, kan dit sterk correleren met het slagingspercentage en de eindbeoordeling van een vak.

De overige verklarende variabelen zijn het *Responspercentage*, het *Slagingspercentage* en de *Groepsgrootte*. Verder zijn er jaareffecten opgenomen en houdt de *fixed effects*-schattingmethode rekening met constante niet-waargenomen verschillen tussen docenten.

Een grotere groep leidt tot lagere evaluatiescores (Badri et al., 2006; Andrade en Rocha, 2012). In grotere groepen is minder persoonlijke aandacht, wat studenten als negatief kunnen ervaren. Bovendien verandert de dynamiek door de grotere groep, bijvoorbeeld omdat studenten zich meer bezwaard voelen om vragen te stellen en om deel te nemen aan discussies. Dit kan voor studenten een reden zijn om het vak een lagere beoordeling te geven.

McPherson (2006) constateert voor vakken op een hoog niveau dat de evaluatiescores negatief correleren met het responsepercentage. Een verklaring hiervoor is dat studenten zich met name laten horen wanneer een vak niet voldoet aan de verwachtingen.

Het vakniveau speelt ook een rol in de evaluaties door studenten, maar de literatuur is niet eenduidig. Chye Koh en Meng Tan (1997) vinden dat eerste- en derdejaarsvakken aan de universiteit hogere evaluaties krijgen dan andere vakken. Badri et al. (2006) vinden echter dat tweede- en vierdejaarsvakken beter worden beoordeeld.

BESCHIKBARE GEGEVENS EN ONDERZOEKSMETHODE

Voor dit onderzoek was een dataset beschikbaar van 5.107 vakscores en – omdat veel vakken door meerdere docenten worden verzorgd – 12.231 docentscores van de WUR uit de collegejaren 2007–2008 tot en met 2014–2015 (kader 2). Elke evaluatie is door minimaal acht studenten ingevuld. De grote tevredenheid van Wageningse studenten blijkt uit de gemiddelde scores in de dataset. Die schommelt in de onderzochte periode tussen 3,8 en 3,9, terwijl de gemiddelde docentscore zelfs licht steeg van 4,0 naar bijna 4,2.

RESULTATEN

Er bestaat een positief verband tussen het behalen van de BKO en de vak- en docentscore (tabel 2). Het effect op de vakscore is echter klein, een afgeronde BKO leidt tot een stijging van de vakscore van 0,05 punt op een schaal van 1 tot 5. Hierbij moet wel bedacht worden dat de vakscore een totaalscore is die ook gebaseerd is op andere docenten in een vak. De docentscore is specifiek voor de docent in kwestie en het effect van de BKO is hier dan ook groter. Docenten met een afgeronde BKO scoren gemiddeld twee tiende punt hoger op dit onderdeel.

Een gestart BKO-traject heeft weliswaar geen effect op de totale vakscore, maar hangt ook positief samen met de docentscore. Van een verstrend selectie-effect lijkt geen sprake te zijn in deze resultaten. De fixed effects-schattingmethode houdt immers rekening met niet waargenomen docentverschillen, zoals verschillen in enthousiasme. De ervaring van de docent is niet van invloed op de scores. Dit kan echter komen doordat de onderzochte periode relatief kort is.

Wat verder opvalt is dat er veel factoren zijn die samenhangen met vak- en docentscores, maar dat de effecten veelal klein zijn. Zo scoren voortgezette bachelorvakken en vakken op masterniveau gemiddeld slechts enkele honderdste punten hoger dan inleidende bachelorvakken. Hetzelfde geldt voor specifieke minorvakken en vaardigheidsvakken. Voor docentscores zijn de effecten echter wel groter dan voor vakscores. Dat betekent dat docenten in vakken van een

hoger niveau en specifieke vakken hoger scoren ten opzichte van collega's in basisvakken, terwijl studenten tussen de vakken als geheel minder grote kwaliteitsverschillen ervaren.

Een stijging van een procent in slagings- of responspercentage maakt ook slechts enkele duizendsten uit op de scores. Interessant is daarbij wel dat het responspercentage positief samenhangt met de scores, in tegenstelling tot de verwachting dat studenten zich vooral laten horen als er iets te klagen valt, zoals geconcludeerd werd door McPherson (2006). Groepsgrootte daarentegen hangt zoals verwacht negatief samen met scores. Honderd studenten meer, leidt gemiddeld genomen tot een tiende lagere vakscore.

Er bleken ook verschillen te zijn tussen vakscores in bepaalde onderwijsperiodes en tussen verschillende jaren, waarbij met name de stijging van docentscores in de loop der jaren opviel, zeker gezien de stijging van studentenaantallen in Wageningen in dezelfde periode. De oorzaak van deze stijging is niet verder onderzocht. Dit kan een effect zijn van verbeteringen in het onderwijs in het algemeen, maar het kan ook zijn dat docenten met een BKO voorstellen doen voor aanpassingen in vakken, waarvan andere docenten ook profiteren.

Tot slot laten de waarde van R -kwadraat en de uitkomst van de test op niet-waargenomen docent-specifieke effecten zien dat een groot deel van de variatie in vak- en docentscores niet verklaard is en dat dit deels ligt aan niet-waargenomen docentkarakteristieken.

CONCLUSIES EN DISCUSSIE

Voor de WUR blijkt er een positief verband te zijn tussen een afgeronde BKO en vak- en docentscores in studentenevaluaties. Tegelijkertijd zijn deze effecten in absolute zin beperkt en liggen de gemiddelde evaluatiescores al behoorlijk hoog. Het feit dat ook docenten die begonnen zijn met het BKO-traject hoger scoren, roept de vraag op hoeveel training optimaal is voor een docent om tot hogere scores te komen. Het Wageningse BKO-traject van 250 uur wordt door veel beginnende docenten als tamelijk intensief ervaren, zeker omdat onderwijs slechts een deeltijdtaak is van universitair docenten. Zo worden Wageningse docenten in *tenure track* geacht maximaal dertig procent van hun tijd aan onderwijs te besteden, wat neerkomt op maximaal 540 uur per jaar. Naast tijd zijn er uiteraard ook operationele kosten van het hele BKO-programma, en de vraag is of de beperkte stijging in vak- en docentscores deze kosten rechtvaardigen. Een aanbeveling is daarom om verder te onderzoeken welke onderdelen van de BKO het meest bijdragen aan onderwijskwaliteit om zo tot een optimale en kostenefficiënte opzet van het BKO-traject te komen.

Effecten van BKO op vak- en docentscores

TABEL 2

	Vakscore	Docentscore
Docenteigenschappen		
BKO gestart	0,02	0,10***
BKO afgerond	0,05*	0,19***
Aantal vakken in periode	-0,02**	-0,01
Ervaring	0,01	-0,01
Vakniveau (ref: inleidend bachelorniveau)		
Voortgezet bachelorniveau	0,04***	0,06***
Masterniveau	0,03***	0,11***
Vakeigenschappen		
Minorvak	0,05**	0,08***
Vaardighedenvak	0,06***	0,15***
Opmerkelijk lage evaluatiescore	-0,17***	-0,07***
Responspercentage	0,01***	0,00***
Studenteigenschappen		
Slagingspercentage	-0,00***	-0,00***
Groepsgrootte (per 10 studenten)	-0,01***	-0,01***
Intercept	3,81***	3,97***
R^2	0,35	0,12
Hausman-test	116,20***	113,32***
F-test voor fixed effects	3,24***	6,40***
N	12.231	12.231

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau bij tweezijdige toetsing gecontroleerd voor onderwijsperiode (dummy) en jaareffecten

LITERATUUR

- Andrade, E.C. en B. P. Rocha (2012) Factors affecting the student evaluation of teaching scores: evidence from panel data estimation. *Estudos Econômicos (São Paulo)*, 42, 129–150.
- Badri, M.A., M. Abdulla, M.A. Kamali en H. Dodeen (2006) Identifying potential biasing variables in student evaluation of teaching in a newly accredited business program in the UAE. *International Journal of Educational Management*, 20(1), 43–59.
- Chye Koh, H. en T. Meng Tan (1997) Empirical investigation of the factors affecting SET results. *International Journal of Educational Management*, 11(4), 170–178.
- Harris, D.N. en T.R. Sass (2011) Teacher training, teacher quality and student achievement. *Journal of Public Economics*, 95(7–8), 798–812.
- McPherson, M.A. (2006) Determinants of how students evaluate teachers. *The Journal of Economic Education*, 37(1), 3–20.
- NRC (2016) Bijna 30 procent van docenten universiteit heeft geen diploma. *NRC*, 4 september.

In het kort

- ▶ Een Basiskwalificatie Onderwijs heeft binnen de WUR een positief effect op vak- en docentscores.
- ▶ De effecten zijn echter beperkt en vergen een forse tijdsinvestering van docenten.
- ▶ Nader onderzoek moet uitwijzen of het efficiënter is om de Basiskwalificatie te beperken tot een aantal onderdelen.

Stellen van doelen verbetert studieresultaten

Onderzoek uit de gedragseconomie laat zien dat mensen hun prestaties kunnen verbeteren als ze zichzelf doelen stellen. Een veldexperiment onderzoekt of de studieprestaties van studenten ook verbeteren als hun mentor ze uitdaagt een doel te stellen of hun doel te verhogen.

MAX VAN LENT
Universitair docent
aan de Universiteit
Leiden

Studiemotivatie en -prestatie, en manieren om deze te verbeteren, staan steeds meer in de belangstelling van wetenschappers en beleidsmakers in het onderwijs, zo blijkt uit een stijgend aantal onderzoekspapers en mentorprogramma's aan universiteiten. Een manier om studenten te helpen beter te presteren zou kunnen zijn door ze te motiveren om doelen te stellen. Dit is goedkoper dan bijvoorbeeld het vormen van kleinere klassen of het aannemen van extra docenten. Maar of deze methode ook werkt, is nog onvoldoende onderzocht.

Een doel stellen kan tot betere prestaties leiden, omdat een doel werkt als een referentiepunt (Suvorov en Van de Ven, 2008; Hsiaw, 2013; Koch en Nafziger, 2011; Koch et al., 2014), of omdat het behalen van het doel een gevoel van trots geeft (Gómez-Miñambres, 2012). Het theoretisch mechanisme hierachter is dat als studenten het halen van een doel waarderen, ze bereid zijn hier hard voor te werken. Door een (al dan niet ambitieus) doel te stellen kan de student dus een beter studieresultaat bereiken.

Wetenschappers uit de psychologie en bedrijfskunde hebben onderzocht of doelen stellen studenten inderdaad helpt hun studieprestaties te verbeteren (Linnenbrink, 2005; Morisano et al., 2010; Bettinger en Baker, 2013; Travers et al., 2015). Maar omdat in de meeste studies een goede controlegroep ontbreekt, is het lastig om causale verbanden te leggen en een overtuigende conclusie te trekken. Een veldexperiment onder studenten van de Erasmus Universiteit Rotterdam maakt nu wel gebruik van een goede controlegroep.

Dit artikel is mede gebaseerd op Van Lent en Souverijn (2017)

ONDERZOEKSOPZET

Aan het veldexperiment in het studiejaar 2014/2015 deden 1094 bachelorstudenten Economie & Bedrijfseconomie en Econometrie & Operationele Research en 84 mentoren mee.

Voorafgaand aan de tweede van drie individuele bijeenkomsten tussen mentor en student werden mentoren willekeurig en evenredig ingedeeld in één van de drie groepen van het experiment. In de controlegroep besprak de mentor enkel de studievoortgang van studenten. In de tweede groep motiveerden de mentoren hun studenten daarnaast ook om een cijferdoel te stellen voor het belangrijkste vak dat studenten op dat moment volgden (*goal treatment*). In de derde groep daagden de mentoren sommige studenten uit om hun cijferdoel met één punt te verhogen, nadat zij de studievoortgang hadden besproken en de student gemotiveerd hadden om een cijferdoel te stellen (*raise treatment*). Maar de mentor deed dit voorstel alleen als hij dacht dat dit gepast was op basis van eerdere cijfers en bijeenkomsten met de student.

Omdat studenten willekeurig waren toegewezen aan mentoren, zouden de studenten in ieder van de drie groepen voorafgaand aan het experiment vergelijkbaar moeten zijn. Het gemiddelde cijfer per groep voorafgaand aan het experiment bevestigt dit: 6,1, 5,9 en 5,8 voor respectievelijk de controlegroep, goal treatment en raise treatment. Dit betekent dat een positief verschil in de gemiddelde cijfers die de twee behandelgroepen tijdens het experiment haalden in vergelijking met de controlegroep, kan worden geïnterpreteerd als het effect van de treatments.

RESULTATEN

Van de studenten die ernaar werden gevraagd stelde 86 procent een doel. Van deze groep koos maar liefst 88 procent een doel dat hoger is dan het cijfer dat minimaal nodig is om het vak te halen (5,5). Het valt dus wel mee met de zesjescultuur.

Het gemiddelde cijfer voor de groep die de goal treatment kreeg is het hoogst (figuur 1). Studenten motiveren

om een doel te stellen, verbetert hun studieprestaties in de goal treatment met 0,2 punt op een schaal van 1 tot 10 (dit is gelijk aan ongeveer negen procent van de standaarddeviatie van het eindcijfer). Dit is de uitkomst van een OLS-regressie waarin de gemiddelden zijn gecorrigeerd voor groepsverschillen, zoals eerdere cijfers van de student en geslacht van mentor en student. Verdere analyse wijst uit dat deze behandeling vooral positieve effecten heeft voor de studenten die voorafgaand aan het experiment minder goed presteerden.

Als studenten eerst gemotiveerd worden om een doel te stellen en vervolgens gemotiveerd worden om een ambitieuzer doel te stellen, verdwijnt het positieve effect. Om precies te zijn, studenten in de raise treatment presteren significant slechter dan studenten in de goal treatment, maar insignificant slechter dan in de controlegroep.

MOGELIJKE VERKLARINGEN

Er zijn enkele verklaringen denkbaar voor de bevinding dat de raise treatment slechtere studieprestaties oplevert dan de goal treatment, maar het experiment kan hier geen uitsluitsel over geven. Ten eerste kan het zijn dat het door de mentor voorgestelde doel te ambitieus was en dat de student hierdoor het nastreven opgeeft, wat resulteert in een prestatie vergelijkbaar met de controlegroep. Een tweede verklaring kan zijn dat studenten niet zo gemotiveerd zijn om een doel na te streven als een ander dat voor hen gesteld heeft (Hollenbeck et al. 1989).

Uit de resultaten blijkt dat de studieprestaties significant verbeteren door studenten te motiveren om doelen te stellen binnen een mentorprogramma. Uiteraard heeft niet iedere onderwijsinstelling de luxe van zo'n programma. Maar een onpersoonlijke aanpak, bijvoorbeeld studenten motiveren om doelen te stellen door middel van vragenlijsten, werkt niet of nauwelijks (Van Lent, 2017; Dobronyi et al., 2017; Clark et al., 2017). Oreopoulos en Petronijevic (2017) laten zien dat programma's met elementen van een op-een-coaching vaak grote positieve effecten hebben op de prestaties van studenten, terwijl het effect van programma's waarbij contact alleen via technologie verloopt veel

minder effect hebben. Dit alles suggereert dat persoonlijk contact een belangrijk element is in het verbeteren van de studieresultaten.

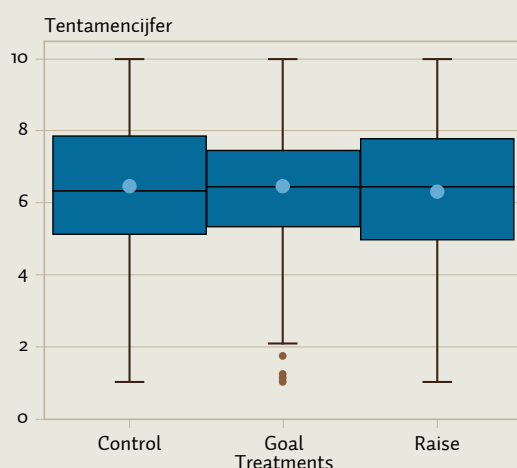
CONCLUSIE

Het stellen van doelen kan mensen helpen hun prestaties te verbeteren. Een experiment aan de Erasmus Universiteit Rotterdam laat zien dat als mentoren tijdens een-op-een-gesprekken studenten motiveren om een cijferdoel te stellen, hun studieprestaties verbeteren. Maar als studenten gemotiveerd worden om een nog ambitieuzer doel te halen, zorgt dat niet voor betere studieresultaten. De persoonlijke aanpak lijkt bovendien een belangrijke factor achter het positieve effect, want uit ander onderzoek blijkt dat een minder persoonlijke aanpak niet of nauwelijks effect heeft.

LITERATUUR

- Bettinger, E.P. en R.B. Baker (2013) The effects of student coaching: an evaluation of a randomized experiment in student advising. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 36(1), 3–19.
- Clark, D., D. Gill, V. Prowse en M. Rush (2017) *Using goals to motivate college students: theory and evidence from field experiments*. NBER Working Paper, 23638.
- Dobronyi, C.R., P. Oreopoulos en U. Petronijevic (2017) *Goal setting, academic reminders, and college success: a large-scale field experiment*. NBER Working Paper, 23738.
- Gómez-Miñambres, J. (2012) Motivation through goal setting. *Journal of Economic Psychology*, 33(6), 1223–1239.
- Hollenbeck, J.R., C.R. Williams en H.J. Klein (1989) An empirical examination of the antecedents of commitment to difficult goals. *Journal of Applied Psychology*, 74(1), 18–23.
- Hsiaw, A. (2013) Goal-setting and self-control. *Journal of Economic Theory*, 148(2), 601–626.
- Koch, A.K. en J. Nafziger (2011) Self-regulation through goal setting. *The Scandinavian Journal of Economics*, 113(1), 212–227.
- Koch, A.K., J. Nafziger, A. Suvorov en J. van de Ven (2014) Self-rewards and personal motivation. *European Economic Review*, 68, 151–167.
- Lent, M. van (2017) Goals setting under uncertainty: rigid vs. flexible goals. Te verschijnen.
- Lent, M. van, en M. Souverijn (2017) *Goal setting and raising the bar: a field experiment*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2017-001/VII.
- Linnenbrink, E.A. (2005) The dilemma of performance-approach goals: the use of multiple goal contexts to promote students' motivation and learning. *Journal of Educational Psychology*, 97(2), 197–213.
- Moritano, D., J.B. Hirsh, J.B. Peterson et al. (2010) Setting, elaborating, and reflecting on personal goals improves academic performance. *Journal of Applied Psychology*, 95(2), 255–264.
- Oreopoulos, P. en U. Petronijevic (2017) Student coaching: how far can technology go? *The Journal of Human Resources*, 17, 1216–8439R.
- Suvorov, A. en J. van de Ven (2008) *Goal setting as a self-regulation mechanism*. Working Paper, Universiteit van Amsterdam.
- Travers, C.J., D. Moritano en E.A. Locke (2015) Self-reflection, growth goals, and academic outcomes: a qualitative study. *British Journal of Educational Psychology*, 85(2), 224–241.

Spreiding tentamencijfer per groep **FIGUUR 1**

In het kort

- ▶ De studieprestaties van studenten verbeteren als mentoren studenten motiveren om doelen te stellen.
- ▶ Motivatie door mentoren om gestelde doelen te verhogen heeft echter geen effect op de studieprestaties.

Keuzes in het curriculum

De samenleving stelt steeds meer eisen aan het curriculum van wetenschappelijke opleidingen. Tegelijkertijd is de overheidsbijdrage per student de afgelopen decennia sterk gedaald, is het ingangsniveau van de vwo-scholier voor het wetenschappelijk onderwijs gezakt – vooral waar het de wiskundekennis betreft – en vreet de uitdijende kwaliteitszorgbureaucratie steeds meer tijd en middelen. Meer doen met minder geld is in veel bedrijfstakken vanzelfsprekend, maar in het onderwijs liggen de productiviteitsverbeteringen niet voor het oprapen. Dit dwingt opleidingen tot het maken van keuzes.

Iedereen heeft wel een mening over wat die keuzes zouden moeten zijn. Critici van het universitaire economieonderwijs pleiten voor meer verbreding, multi- en interdisciplinariteit, pluralisme en aandacht voor de grote maatschappelijke uitdagingen. Veel docenten maken zich zorgen over het analytisch niveau van de economiestudent en zien dat verbreding ten koste kan gaan van de diepgang en het eindniveau. Te veel verbreding geeft het risico dat een econoom een *jack-of-all-trades* wordt. De minister van OCW vindt algemene vorming (*bildung*) belangrijk, maar wil ook dat opleidingen voorbereiden op de loopbaan. Studenten moeten internationale ervaring opdoen en aan hun interculturele vaardigheden werken, maar tegelijkertijd niet te veel verengelsen. De overheid ziet graag dat instellingen meer ICT in het onderwijs gebruiken, maar wordt nerveus als de traditionele contacturen dalen. En mijn eigen instelling, de Erasmus Universiteit, wil haar studenten tot verbindende wereldburgers opleiden (en dan niet alleen de studenten tropische geneeskunde). Een persoonskenmerk als leerdoel van de opleiding; dat is nogal wat.

Al deze ambities zijn niet noodzakelijkerwijs tegenstrijdig, maar ze strijden wel om schaarse middelen. Wat moeten faculteiten doen? Ik zou zeggen: volg de wetenschap, kies een helder profiel en ken je beperkingen.

Het belangrijkste daarbij is dat de economische wetenschap het inhoudelijk kompas blijft van de economieopleidingen. Dit uitgangspunt biedt de beste bescherming tegen pseudo-wetenschap en de waan van de dag. Belangrijke ontwikkelingen in de economische wetenschap, zoals gedragseconomie en het gebruik van (quasi-)experimentele methoden, hebben hun plek in het curriculum ingenomen. De weg van een baanbrekende paper naar het bachelorcurriculum is vaak lang, maar enige traagheid is onvermijdelijk om het kaf van het koren te scheiden. Het is een illusie om te denken dat een economieopleiding

IVO ARNOLD

Hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en lid van het faculteitsbestuur van de Erasmus School of Economics met de portefeuille onderwijs

een volledig overzicht geeft van de discipline. Het is belangrijker dat studenten beseffen dat de economische wetenschap een veelheid aan theorieën, modellen en methoden kent en dat ze hun weg weten te vinden in de literatuur, dan dat alle stromingen de revue passeren.

Dan wat betreft de profilering. Verschillen *tussen* opleidingen zijn wellicht belangrijker dan verschillen *binnen* opleidingen. Naast de traditionele bacheloropleidingen Economie & Bedrijfseconomie kan de scholier kiezen voor een multidisciplinaire benadering (Utrecht) of voor vroege specialisaties in de algemene economie (Tilburg) of economie en beleid (Wageningen). Voor maximale *bildung* kunnen scholieren terecht bij een van de University Colleges, waarna ze eventueel een economische masteropleiding kunnen doen. Laten we die diversiteit in stand houden en niet collectief doorschieten in de richting van de verbreding.

Bij die profilering hoort ook een bewuste keuze voor internationalisering, die niet primair op financiële overwegingen is gestoeld. Verengelsing van het onderwijs is een noodzakelijke, maar nog geen voldoende voorwaarde voor succesvolle internationalisering. Dat laatste vereist dat buitenlandse wetenschappers en studenten iets toevoegen aan de opleiding, waardoor deze er beter van wordt. Veel ambitieuze Nederlandse studenten studeren graag in een internationale onderwijsomgeving, omdat daar vaak een betere studiementaliteit heerst en omdat de culturele diversiteit een verrijking is voor de student.

Keuzes maken betekent ook dat je bepaalde dingen niet doet. Mijn advies zou zijn om loopbaanoriëntatie vooral extracurriculair aan te bieden. Studieverenigingen kunnen dit prima naast het curriculum organiseren en weten de weg naar het bedrijfsleven feilloos te vinden. Wetenschappers hebben hier geen comparatief voordeel. Ik zou ook voorzichtig zijn met het inbouwen van praktijkstages in het curriculum – dat past toch meer bij het hoger beroepsonderwijs. Loopbaanvoorbereiding is het belangrijkste in de masterfase, maar met een eenjarige master is het onverstandig om daaraan schaarse studiepunten op te offeren. Tot slot persoonlijke vorming. Studenten maken tijdens hun studententijd een snelle persoonlijke ontwikkeling door. Opleidingen spelen daarin een rol door academische vaardigheden te trainen en door een plek te bieden waar studenten samenwerken. Maar er zijn grenzen aan wat een opleiding hier kan bereiken. Economen zijn vogels van diverse pluimage. Als het maar goede economen zijn.

Uitgelicht: Vrouwelijke docent slechter geëvalueerd

Worden mannelijke en vrouwelijke docenten anders gewaardeerd door studenten? Mengel et al. onderzoeken dit aan de hand van 19.952 studentevaluaties aan de faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Universiteit Maastricht. Ze vinden dat vrouwelijke docenten systematisch lager scoren in de evaluaties dan mannen. Dit verschil is vooral zichtbaar in evaluaties door mannelijke studenten, bij wiskundige

vakken en voor minder ervaren vrouwelijke docenten. Het verschil kan niet onderbouwd worden door verschillen in capaciteiten van de mannen en vrouwen. Dit suggereert dat vooroordelen een rol spelen bij studentevaluaties, wat de academische carrière van vrouwen kan schaden.

Mengel, F., J. Sauermann en U. Zölitz (2017) *Gender bias in teaching evaluations*. ROA Research Memorandum 7. 11000.

Uit 1954:

“Het wordt noodzakelijk geacht, dat de wetenschappelijk geïnteresseerde econoom ervaring in researchwerk heeft. De schrijver wenst, dat de instellingen van hoger economisch onderwijs een voorbeeld nemen aan de geheel op research gerichte sfeer der exacte wetenschappen.”

JOSEPH GILBERT STRIDIRON

Stridiron, J.G. (1954) De werking der economen in de Verenigde Staten. *ESB*, 39(1914), 103.

Uit 1975:

“Het weekblad van de Erasmus Universiteit Rotterdam, meldt ons dat nu ook in Rotterdam een aantal economen en aspirant-economen vanuit hun misnoegen met het gedoodeerde economie-onderwijs een werkgroep van kritische economen heeft opgericht. Deze werkgroep heeft zich als taak gesteld het verzet tegen de gangbare economische theorie te coördineren. De economen uit de stoffige, betonnen, Rotterdamse hoogbouw met optimaal slecht werkende klimaatbeheersing, moeten daar blij mee zijn. Eindelijk een groep die het economie-onderwijs uit de kapitalistische dagelijkse sleur wil halen.”

LEEN HOFFMAN

Hoffman, L. (1975) Wordt Erasmus kritisch? *ESB*, 60(3031), 1205.

VAN ZANTEN

Roger Klaassen

Simpsons paradox in ongelijkheid

Er is iets vreemds aan de hand met hoe we tegen herverdeling aankijken. We weten al langer dat de ongelijkheid van primaire inkomens – dat zijn de inkomens vóór belastingen, uitkeringen en toeslagen – stijgt, maar dat de ongelijkheid van besteedbare inkomens – dat zijn de inkomens ná belastingen, uitkeringen en toeslagen – nagenoeg onveranderd blijft. Dat kan alleen maar waar zijn als er meer herverdeeld wordt. Koen Caminada zet dit in internationaal perspectief nog eens uit-een in zijn column.

Maar de conclusie dat er meer herverdeeld wordt, schuurt met de ervaring die veel mensen de afgelopen jaren hebben gehad met belastingen, uitkeringen en toeslagen: de overheid is de afgelopen jaren nou niet echt royaler geworden.

Dat er dan toch meer herverdeeld wordt, komt doordat hier Simpsons paradox speelt (Simpson, 1951). Deze paradox kreeg grotere bekendheid toen studenten erop wezen dat mannen bij de University of California (UC) Berkeley een iets grotere kans hadden om toegelaten te worden dan vrouwen, terwijl de universiteit aangaf dat bij iedere faculteit vrouwen die zich aanmelden juist een iets grotere kans hadden om toegelaten te worden dan mannen. Beide feiten bleken waar en dit kwam omdat vrouwen zich vaker voor populaire opleidingen bleken in te schrijven, waardoor in totaal relatief meer vrouwen dan mannen werden afgewezen.

In de economie heten deze vaak contra-intuïtieve effecten samenstellingseffecten. In hun artikel laten Marion van den Brakel en Ferdy Otten zien dat samenstellingseffecten kunnen verklaren dat een aanzienlijk deel van de stijging in de ongelijkheid van de primaire inkomens niet terugkomt in de ongelijkheid van besteedbare inkomens. De groep gepensioneerden groeit ten opzichte van de groep werkenden. Gepensioneerden hebben vaak geen noemenswaardig primair inkomen, maar wel een AOW-uitkering. Er vindt dan meer herverdeling plaats, omdat er meer mensen recht hebben op een uitkering, en niet omdat de uitkeringen ruimer geworden zijn.

Een ander samenstellingseffect dat een rol kan spelen, zit hem in de bron waaruit huishoudens hun inkomen betrekken. Toen de werkloosheid in de crisis toenam, steeg het aantal huishoudens met een uitkering. Hierdoor steeg de primaire-inkomensongelijkheid,

zonder dat de ongelijkheid onder besteedbare inkomens veel veranderde. Ook het aantal ondernemers is hier van belang. Inkomens zijn veel ongelijker verdeeld onder ondernemers, dus nu het aantal ondernemers stijgt, neemt de primaire-inkomensongelijkheid toe. Afhankelijk van de progressiviteit van het belastingstelsel, hoeft dit geen grote gevolgen voor de besteedbare inkomens te hebben. Wederom, er vindt meer herverdeling plaats omdat de positie van mensen verandert, niet omdat de belastingregels veranderen.

Dat vooral de samenstellingseffecten van belang zijn, laten René Schulenberg en Manuel Buitenhuis ook zien. Zij kijken niet naar de primaire inkomens op huishoudniveau, maar naar primaire inkomens op persoonsniveau en vinden dat de ongelijkheid daarvan, in tegenstelling tot die op huishoudensniveau, onveranderd blijft. Dit zegt dat de markt personen die werken niet echt anders is gaan belonen, maar dat de manier waarop huishoudens zijn samengesteld meer tot ongelijkheid leidt dan vroeger. Schulenberg en Buitenhuis komen overigens tot een andere conclusie dan Van den Brakel en Otten als het op de arbeidsparticipatie van vrouwen aankomt, maar dat terzijde.

Het artikel van Schulenberg en Buitenhuis eindigt met een positieve noot. Doordat de ongelijkheid van primaire inkomens van personen gelijk blijft, concluderen ze dat de negatieve kanten van stijgende topbeloningen, baanpolarisatie en vermogen wel meevallen. Dat mag zo zijn, maar dat betekent niet dat de toename van de herverdeling probleemloos is. Door samenstellingseffecten zien huishoudens dat er meer herverdeling is zonder dat ze daar zelf veel van merken. Dat kan niet goed zijn voor het draagvlak dat nodig is voor die herverdeling.

LITERATUUR

Simpson, E.H. (1951) The interpretation of interaction in contingency tables. *Journal of the Royal Statistical Society, Series B*, 13(2), 238–241.

Door crisis en vergrijzing stijgt ongelijkheid in primair inkomen

MARION VAN DEN BRAKEL EN FERDY OTTEN

579

Oorzaken van de toename in de primaire-inkomensongelijkheid

RENÉ SCHULENBERG EN MANUEL BUITENHUIS

583

Internationale inkomensverhoudingen na de crisis

KOEN CAMINADA

587

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur

lukkezen@economie.nl

Door crisis en vergrijzing stijgt ongelijkheid in primair inkomen

De ongelijkheid van het primair inkomen liep in de periode 2001–2015 op door vergrijzing en de crisis. Maar welk effect heeft de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen? En wat is de rol van compenserende herverdeling zoals sociale uitkeringen, belastingen en premies?

MARION VAN DEN BRAKEL
Onderzoeker bij het
Centraal Bureau
voor de Statistiek
(CBS)

FERDY OTTEN
Onderzoeker bij het
CBS

Sinds 2014 staat de ongelijkheid van inkomens en vermogens voortdurend hoog op de publieke, politieke en internationale agenda. Dat komt vooral door de in 2013 verschenen internationale studie van Piketty (Piketty, 2014), die rapporteerde dat in veel landen de ongelijkheid in inkomen en vermogen steeds groter wordt. Deze toenemende scheefheid zou gepaard gaan met een stijgend wantrouwen van de burger in medeburgers en politiek, en aldus een ondermijnende invloed hebben op de institutionele structuren van de samenleving.

Voor Nederland meldde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in het rapport *Hoe ongelijk is Nederland* (WRR, 2014) eveneens een stijgende inkomens- en vermogensongelijkheid, en vooral werd er een groeiende kloof tussen arm en rijk gesignaleerd. Het CBS benadrukt evenwel in zijn rapportages dat er globaal genomen vanaf 2000 geen sprake is van een toenemende ongelijkheid in het besteedbaar inkomen van huishoudens (CBS, 2016; 2017a; Pouwels-Urlings en Van den Brakel, 2014). Ook Caminada et al. (2017) betogen dat de verschillen in het besteedbaar inkomen in Nederland sinds 1990 vrijwel stabiel zijn. Zij constateren weliswaar een toegenomen ongelijkheid in inkomen uit arbeid of winst uit een onderneming, maar laten tevens zien dat de groter wordende verschillen in primair inkomen niet in het besteedbaar inkomen doorwerken vanwege een gestegen herverdeling via sociale uitkeringen en belastingen.

In het onderzoek naar inkomensongelijkheid wordt er doorgaans voorbijgegaan aan het feit dat de samenleving voortdurend aan verandering onderhevig is. Tot op heden zijn de effecten van belangrijke maatschappelijke veranderingen op inkomensongelijkheid – zoals de gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen en de toegenomen vergrijzing – nog niet onderzocht. Dat is opmerkelijk, want deze

veranderingen raken het primair inkomen van huishoudens.

Met CBS-inkomensgegevens is er, voor de periode 2001–2015, onderzocht in hoeverre de genoemde maatschappelijke veranderingen en de wisselende conjunctuur hun weerslag hebben gehad op de gestegen ongelijkheid in het primair inkomen van huishoudens. Het primair inkomen – en niet het besteedbaar inkomen – vormt dus het vertrekpunt van de analyse (kader 1). Dit omdat de groter wordende verschillen in primair inkomen vanwege compenserende herverdeling niet of nauwelijks in het besteedbaar inkomen doorwerken.

METHODE

De gegevens zijn afkomstig uit het Inkomenspanelonderzoek (IPO) en uit de vernieuwde Inkomensstatistiek van het CBS (kader 2). Tot de doelpopulatie van het onderzoek behoren alle particuliere huishoudens in Nederland. Huishoudens zonder primair inkomen, dus die alleen inkomen uit een sociale uitkering betrekken, krijgen als primair inkomen een nul-inkomen toebedeeld. Om het effect van een maatschappelijke verandering op de gestegen ongelijkheid in primair inkomen te kwantificeren, zijn de jaren 2002–2015 telkens gestandaardiseerd naar de situatie van 2001. Het standaardiseren voor arbeidsparticipatie is bewerkstelligd door voor de jaren 2002–2015 de verdeling van het aantal niet-AOW-huishoudens met nul, een of twee werkenden zodanig te corrigeren dat deze gelijk is aan de verdeling van 2001. Bij standaardisatie voor vergrijzing is er uitgegaan van de leeftijdsverdeling van de hoofdkostwinner van het huishouden in 2001. Er is met de wisselende conjunctuur, als gevolg van de dip in 2004 en 2005 en de economische crisis in 2009–2013, rekening gehouden door te standaardiseren naar de verdeling van de voornaamste inkomensbron in 2001 van niet-AOW-huishoudens.

Bij het berekenen van de herverdelingseffecten van de geïnde belastingen en premies blijft de belastingheffing beperkt tot de inkomstenbelasting; heffingen via indirecte belastingen, zoals bijvoorbeeld de btw en accijnzen en ook de gemeentelijke heffingen, konden niet worden meegenomen. De herverdelingseffecten zijn bepaald volgens de decompositiemethode, zoals die in Caminada et al. (2017) is uiteengezet. Het totale herverdelingseffect van belastingen en premies en sociale uitkeringen op de ongelijkheid wordt daarbij bepaald als het verschil tussen de ongelijkheid

Aandeel sociale zekerheid, betaalde premies en belastingen in het reduceren van ongelijkheid in primair inkomen, 2001–2015

TABEL 1

	Ongelijkheid, gini-coëfficiënt		Aandeel in het reduceren van de primaire ongelijkheid, in procenten				
	Primair inkomen	Besteedbaar inkomen	Totale herverdeling	AOW	Aanvullend pensioen	Overige sociale uitkering	Premie- en belastingheffing
Ongecorrigeerd							
2001	0,531	0,278	47,6	13,4	11,9	11,4	10,9
2005	0,554	0,281	49,3	13,4	12,5	11,4	12,0
2011 (voor revisie)	0,560	0,278	50,4	16,7	14,3	7,1	12,4
2011 (na revisie)	0,551	0,289	47,6	16,2	13,0	6,8	11,6
2013	0,560	0,290	48,2	16,4	12,7	6,8	12,2
2015	0,563	0,293	48,0	16,8	12,4	6,9	11,9
Gecorrigeerd (2015)							
Arbeidsparticipatie	0,570	0,294	48,4	16,9	12,6	7,2	11,7
Vergrijzing	0,545	0,294	46,1	14,5	10,9	8,7	12,0
Inkomensbron	0,555	0,287	48,5	16,9	12,5	6,6	12,5
Vergrijzing en inkomensbron	0,535	0,289	46,0	14,2	10,9	8,6	12,4

Bron: CBS

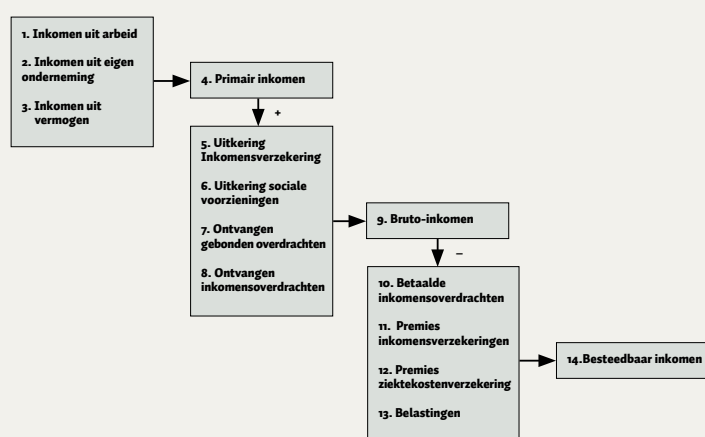
Primair inkomen

KADER 1

Het primair inkomen bestaat uit de beloning voor arbeid, de opbrengst van vermogen en het resultaat van een eigen onderneming. De overheid herverdeelt het primair inkomen van huishoudens door de heffing van premies en belasting aan de ene kant, en door het verstrekken van uitkeringen aan de andere kant. Uit het proces van verwerving en herverdeling resulteert het besteedbaar inkomen, dat het uitgangspunt vormt voor de beschrijving van de inkomensverdeling (CBS, 2016). Het door het CBS gehanteerde conceptuele kader van inkomensluit aan op internationale standaarden en aanbevelingen (OESO, 2013). De inkomensbestanddelen zoals die uitdrukking geven aan de vorming en herverdeling van het inkomen staan in figuur 1 weergegeven.

Samenstelling inkomen van huishoudens

FIGUUR 1

Om inkomens tussen de verschillende typen huishoudens en in de tijd onderling vergelijkbaar te maken, worden het primair, bruto- en besteedbaar inkomen gestandaardiseerd met equivalentiefactoren. Deze corrigeren voor samenstelling en grootte, zodat inkomens tussen de verschillende typen huishoudens en in de tijd onderling vergelijkbaar zijn.

van primair inkomen en de ongelijkheid van besteedbaar inkomen, als percentage van de primaire ongelijkheid. Het effect van alleen sociale uitkeringen volgt uit het verschil tussen ongelijkheid bruto-inkomen en ongelijkheid primair inkomen. Het verschil tussen ongelijkheid bruto-inkomen en ongelijkheid besteedbaar inkomen geeft de portie weer die alleen voor rekening komt van de herverdeling door belastingen en premies.

MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN

De ongelijkheid in het primair inkomen van huishoudens wordt gemeten met de Gini-coëfficiënt. Deze is in de periode vóór revisie van de Inkomensstatistiek gestegen van 0,53 in 2001 naar 0,56 in 2011. Ook in de jaren na revisie stijgt de ongelijkheid verder (tabel 1).

Vanaf 2006 drukt de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen het niveau van de inkomensongelijkheid. Figuur 2 laat zien dat, bij het constant houden van de arbeidsparticipatie van vrouwen, de ongelijkheid in primair inkomen vanaf 2006 jaarlijks op een hoger niveau ligt dan in de ongecorrigeerde – feitelijke – ontwikkeling. De toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen werkt dus nivellerend. Doordat de crisis een rem zette op de groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen blijft het verschil na 2008 nagenoeg constant (Portegijs en Van den Brakel, 2016).

De stijging van de ongelijkheid in primair inkomen in de periode 2001–2015 is volledig toe te schrijven aan de toenemende vergrijzing en economische tegenspoed. Doordat er vanaf 2010 steeds meer babyboomers tot de AOW-huishoudens behoren, groeide de groep met een negatief, gering of geen inkomen flink, en heeft de vergrijzing een steeds grotere denivellerende impact op ongelijkheid. Als de leeftijdsamenstelling van de Nederlandse bevolking vanaf 2001 onveranderd zou zijn geweest, was de ongelijkheid in primair inkomen minder gegroeid (figuur 2).

Naast vergrijzing werkt ook conjuncturele neergang denivellerend. Voor het vaststellen van de conjuncturele invloed is de samenstelling van niet-AOW-huishoudens

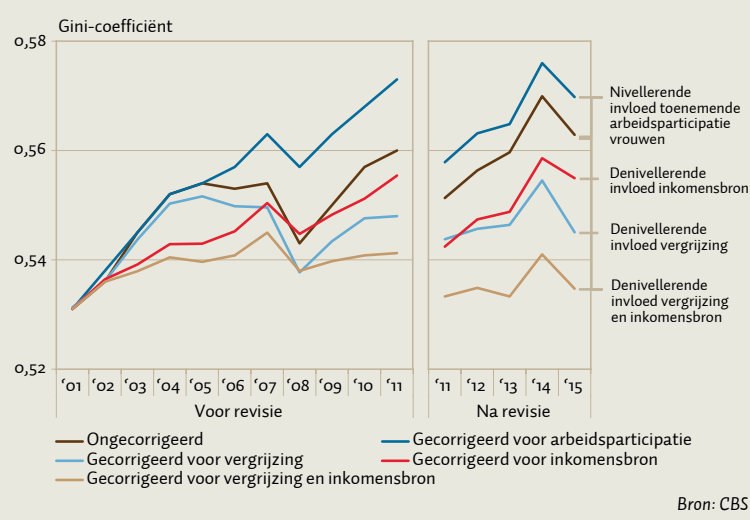
naar hun voornaamste inkomensbron een graadmeter. Gedurende de economische crisis in 2009–2013 liep de werkloosheid op, daalde het aantal werknemershuishoudens en steeg het aantal huishoudens met voornamelijk inkomen uit een uitkering (CBS StatLine, 2017). Daarnaast groeide het aandeel ondernemershuishoudens, een groep met een relatief hoge inkomensongelijkheid (CBS, 2016). De correctie voor conjuncturele schommelingen, door het constant houden van de verdeling naar inkomensbron in 2001, toont denivellerende effecten in de periode 2003–2005. Dat valt samen met de economische dip toentertijd. Daarnaast zijn er in de periode 2010–2015 denivellerende effecten te zien; die periode overspant grotendeels de economische crisis. Het in 2014 ingezette economische herstel komt in het ongelijkheidscijfer van dat jaar nog niet tot uitdrukking. Directeur-grotaandeelhouders keerden zich toen extra dividend aanmerkelijk belang uit, wat een incidentele opstuwung van de inkomensongelijkheid in 2014 tot gevolg had. In 2007 speelde dit lagere belastingtarief ook, wat eveneens tot een lichte piek in de ongelijkheid leidde. Als evenwel de 2001-verdeling naar inkomensbron en leeftijd constant wordt gehouden en ook de incidentele pieken van 2007 en 2014 buiten beschouwing blijven, is er geen sprake meer van een stijgende primaire ongelijkheid.

BIJSTURING DOOR HERVERDELING

Het in de economie verworven, primair inkomen wordt herverdeeld door de heffing van premies en belasting en de verstrekking van uitkeringen. De ongelijkheid van het hieruit resulterende besteedbaar inkomen is sinds 2001 nagenoeg constant: vóór revisie een Gini-coëfficiënt van 0,28 en erna een Gini-coëfficiënt van 0,29 (tabel 1).

In 2001 verminderde het stelsel van uitkeringen en belastingen de ongelijkheid in primair inkomen met bijna 48 procent, om voor het besteedbaar inkomen op een

De invloed van maatschappelijke veranderingen op de ongelijkheid in primair huishoudinkomen

FIGUUR 2

Bron: CBS

Gini-coëfficiënt van 0,28 uit te komen. De compenserende herverdeling liep op naar ruim 50 procent in 2011. Ook de cijferreeks vanaf 2011 na revisie toont een verder toenemende, compenserende herverdeling.

De sociale uitkeringen hadden een sterker reducerend effect op de ongelijkheid dan premies en belastingen. Van de sociale uitkeringen speelde de AOW-uitkeringen hierin een steeds grotere, dempende rol. Vanaf 2011 speelde de aanvullend-pensioenuitkeringen een minder belangrijke denivellerende rol, doordat aanvullende pensioenen tijdens de crisis werden gekort, dan wel niet of beperkt geïndexeerd werden. Premies en belastingen kregen een steeds sterker herverdelend effect, doordat de loon- en inkomstenbelasting sinds 2001 progressiever werden.

Data

KADER 2

Voor de jaren 2001–2011 zijn de onderzoeksdata afkomstig uit het IPO, dat op steekproefbasis (jaarlijks circa 90.000 huishoudens) inkomensgegevens bevat die voornamelijk van de Belastingdienst komen. Vanaf statistiekjaar 2011 publiceert het CBS de inkomensgegevens niet meer uit de IPO-steekproef, maar op basis van de hele bevolking. Daarnaast is ten opzichte van het IPO de meting van verschillende inkomensposten herzien en verbeterd en is de populatie waarvan de jaarlijkse inkomensgegevens verzameld worden, verlegd van het eind naar het begin van het jaar (CBS, 2017b). De revisie heeft een aantal belangrijke gevolgen. De opwaardering van de netto-huurwaarde leidde ertoe dat het inkomen uit vermogen van huishoudens met een eigen woning steeg, waardoor het primair inkomen van diverse bevolkingsgroepen met eerder een negatief primair inkomen – zoals zelfstandigen met verlies of pensioenontvangers met een hypo-

theekschuld – groter of zelfs positief werd. Eerder onderzoek wees uit dat bij een afname van het aantal negatieve inkomens de ongelijkheid een stuk kleiner wordt (Chen et al., 1982). Het nivellerende effect van de gekrompen groep negatieve primaire inkomens op de ongelijkheid was sterker dan het denivellerende effect van het uiteenlopen van het inkomen van huurders en eigenwoningbezitters. De revisie van de Inkomensstatistiek bracht de ongelijkheid in het besteedbaar inkomen juist op een iets hoger niveau: na aftrek van betaalde premies en inkomstenbelasting kwamen de inkomens van huurders en eigenwoningbezitters daardoor verder uit elkaar te liggen (CBS, 2017a). Het hogere ongelijkheidsniveau kwam ook doordat het inkomen van mensen die in de loop van het jaar overleden, vóór de revisie niet meetelde en na de revisie wel. Vaak gaat het om de oudere AOW- en pensioenontvangers, dus huishoudens met een relatief laag inkomen.

De groep met een gering inkomen is na revisie dus groter, wat denivellerend werkt op de ongelijkheid in het besteedbaar inkomen. De gepresenteerde cijfers over 2015 zijn voorlopig. Bij het samenstellen van voorlopige cijfers zijn er nog weinig belastinggegevens van directeuren-grotaandeelhouders (dga's) beschikbaar. Deze worden grotendeels overgenomen uit het voorgaande jaar. Vanwege een eenmalig geldend lager belastingtarief in 2014 keerden dga's zich in dat jaar extra dividend aanmerkelijk belang uit. Deze extra inkomsten aanmerkelijk belang hadden voor 2014 een stijging in de inkomensongelijkheid tot gevolg, maar in 2015 speelde dit belastingvoordeel niet meer. Om te voorkomen dat dit voordeel in de voorlopige cijfers van 2015 oneigenlijk doorwerkt, is voor dat jaar de inkomenscomponent aanmerkelijk belang herwogen naar de gebruikelijke situatie waarin er geen belastingvoordeel geldt.

Ongelijkheid besteedbaar inkomen

TABEL 2

	Voor revisie						Na revisie		
	2001	2003	2005	2007	2009	2011	2011	2013	2015
Gini-coëfficiënt	0,278	0,278	0,281	0,290	0,281	0,278	0,289	0,290	0,293
S ₉₀ /S ₁₀	7,055	7,917	7,653	7,864	8,176	7,766	8,363	8,318	8,282
Relatieve interkwartielafstand	0,601	0,592	0,589	0,590	0,590	0,596	0,611	0,624	0,634

Bron: CBS

De gestegen arbeidsdeelname van vrouwen en de conjuncturele veranderingen hadden duidelijk minder invloed op de herverdeling dan de toegenomen vergrijzing. Had de vergrijzing na 2001 niet verder doorgezet, dan was het reductie-aandeel van AOW en aanvullend pensioen in de primaire ongelijkheid ongeveer een kwart gebleven, in plaats van de waargenomen bijna dertig procent. Tegelijkertijd was de reductie door overige sociale uitkeringen wat hoger geweest (8,7 tegen 6,9 procent). Verhoudingsgewijs zou het herverdelende effect van het stelsel van sociale uitkeringen en belastingen zonder de verdergaande vergrijzing dus minder groot zijn geweest.

LITERATUUR

- Caminada, C.L.J., K.P. Goudswaard en J. Been (2017) *De ontwikkeling van inkomensongelijkheid en inkomensherverdeling in Nederland 1990–2014*. Rapport. Universiteit Leiden.
- CBS (2015) *Koopkracht gestegen na vier jaar daling*. Persbericht, 7 september 2015. Den Haag: CBS.
- CBS (2016) *Welvaart in Nederland 2016*. Den Haag: CBS.
- CBS (2017a) *Stijging huizenprijzen verkleint vermogensongelijkheid in 2015*. Persbericht, 8 februari 2017. Den Haag: CBS.
- CBS (2017b) *Inkomensstatistiek: herziene cijfers*. Rapport. Den Haag: CBS.
- CBS (2017c) *Ontwikkeling inkomen en vermogen 65-plussers na '95*. CBS-persbericht, 7 maart 2017. Den Haag: CBS.
- CBS StatLine (2017) *Inkomensgroepen; particuliere huishoudens naar diverse kenmerken*. Statistiek 8 februari 2017. Te vinden op <http://statline.cbs.nl>.
- Chen, C.-N., T.-W. Tsaur en T.-S. Rhai (1982) *The Gini coefficient and negative income*. *Oxford Economic Papers, New Series*, 34(3), 473–478.
- OESO (2013) *OECD Framework for statistics on the distribution of household income, consumption and wealth*. Parijs: OESO.
- Piketty, T. (2014) *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Portegijs, W. en M. van den Brakel (red.) (2016) *Emancipatiemonitor 2016*. Den Haag: SCP/CBS.
- Pouwels-Urlings, N. en M. van den Brakel (2014) *Vermogensongelijkheid tijdens de crisis*. ESB, 99(4688), 396–398.
- WRR (2014) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid / Amsterdam University Press.

DISCUSSIE

De stijging van de ongelijkheid in primair inkomen van huishoudens tussen 2001 en 2015 komt voor rekening van de toegenomen vergrijzing in combinatie met de conjuncturele neergang. De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen in deze periode had een nivellerende uitwerking. De ongelijkheidsstijging in 2001–2015 werd goeddeels tenietgedaan door een toenemende inkomensherverdeling via sociale uitkeringen, met name via AOW en aanvullend pensioen, en in mindere mate via premie- en belastingheffing. De ongelijkheid in besteedbaar inkomen bleef daardoor nagenoeg stabiel.

De Gini-coëfficiënt signaleert vooral veranderingen in het brede midden van de inkomensverdeling, de staarten wegen minder zwaar, maar het is wel de standaardmaat voor internationale vergelijking. Dit omdat deze maat de inkomensverschillen tussen alle huishoudens van de populatie in ogenschouw neemt. Een alternatieve maatstaf voor ongelijkheid, de relatieve interkwartielafstand die ongelijkheid in het midden meet, laat geen stijging zien in vijftien jaar tijd (tabel 2).

Wanneer alleen de totale inkomenssom wordt vergeleken van de laagste (S10) met die van de hoogste inkomensdecilgroep (S90) is er evenwel een toegenomen kloof zichtbaar. Dit als gevolg van de daling van het inkomen aan de onderkant van de inkomensladder en de stijging aan de bovenkant. De verarming van de laagste inkomensgroep komt door een veranderde samenstelling. De groep bevat steeds minder gepensioneerden omdat de jongere pensioenontvangers steeds vaker deel uitmaken van de hogere inkomensgroepen. Dit komt niet alleen doordat vrouwen steeds vaker een aanvullend pensioen hebben. Ook zijn jongere pensioenontvangers hoger opgeleid en ontvangen daardoor meer aanvullend pensioen dan de oudere pensioenontvangers, die veelal vooral op de AOW zijn aangewezen (CBS, 2017c). Tegelijkertijd is het aandeel studenten in de laagste inkomensgroep toegenomen, omdat jongeren tijdens de crisis moeilijker aan werk kwamen en langer doorleerden.

In de hoogste inkomensgroep daalde in de loop van deze eeuw het aandeel huishoudens met inkomen uit arbeid. Het aandeel ondernemershuishoudens, die vaak een beduidend hoger inkomen hebben, nam toe in de hoogste groep. Bovendien gingen huishoudens in de hoogste inkomensgroep er tijdens de crisis minder in koopkracht op achteruit dan de huishoudens die in de laagste inkomensgroep bleven steken (CBS, 2015). Ook daardoor groeide de kloof tussen de groepen aan de uiteinden van de inkomensverdeling.

In het kort

- ▶ De ongelijkheid in primair inkomen groeide vooral door de combinatie van vergrijzing en economische crisis.
- ▶ De gestegen arbeidsdeelname had een nivellerende uitwerking op de ongelijkheid in primair inkomen.
- ▶ Toegenomen herverdeling, vooral door AOW- en pensioen-uitkeringen, streek de toenemende ongelijkheid vrijwel glad.

ONGELIJKHEID

Oorzaken van de toename in de primaire-inkomensongelijkheid

De ongelijkheid in primaire inkomens neemt toe. Veelgenoemde oorzaken zijn bijvoorbeeld stijgende beloningen aan de top, baanpolarisatie en toenemende vermogenswinsten. Welke andere factoren spelen een rol?

RENÉ SCHULENBERG
Beleidsmedewerker
bij het Ministerie
van Sociale Zaken
en Werkgelegenheid
(MinSZW)

MANUEL BUITENHUIS
Beleidsmedewerker
bij MinSZW

De laatste jaren wordt er veel gesproken over economische ongelijkheid. Hoewel het beeld is dat het verschil tussen arm en rijk toeneemt, laat onderzoek zien dat de ongelijkheid van besteedbare inkomens sinds de eeuwwisseling niet veel is veranderd (Caminada et al., 2014). De ongelijkheid van primaire inkomens – dus vóór het heffen van belastingen en het ontvangen van uitkeringen – is wel toegenomen (figuur 1). Deze toename van de primaire-inkomensongelijkheid wordt vaak gerelateerd aan veranderingen op de arbeidsmarkt, door te wijzen op trends als stijgende beloningen aan de top (Salverda, 2013) en baanpolarisatie (Van den Berge en Ter Weel, 2015). Ook wordt geregeld de verdeling van vermogen als factor genoemd (Piketty, 2014).

Recent nuanceerden Van den Brakel en Otten (2017) dit beeld: een aanzienlijk deel van de toename in primaire-inkomensongelijkheid onder huishoudens wordt veroorzaakt door het groeiende aantal gepensioneerden. Deze groep ontvangt pensioen en AOW, die niet tot de primaire inkomens gerekend worden. Als zij primair inkomen ontvangen is dat vaak een klein inkomen uit vermogen.

Vergrijzing kan echter niet alles verklaren, zoals Van den Brakel en Otten ook aangeven. De ongelijkheid in primaire inkomens neemt ook onder werkende huishoudens toe, zoals figuur 1 laat zien. Maar in tegenstelling tot op het huishoudensniveau, neemt op *persoonsniveau* de ongelijkheid in primaire inkomens onder werkenden niet toe.

Het is belangrijk om te begrijpen waar de ontwikkeling van de primaire-inkomensongelijkheid vandaan komt.

Als vooral marktfactoren, zoals hoge beloningen aan de top en baanpolarisatie, de ongelijkheidstoename stimuleren, zorgt dat voor een heel ander beleidsperspectief dan als met name demografische factoren een rol spelen.

Om de factoren die bijdragen aan de ontwikkeling van primaire-inkomensongelijkheid in kaart te brengen, onderzoeken we de impact hierop van de verschillende sociaal-economische, demografische en geografische factoren. We splitsen de invloed van elke factor uit naar een prijs- en een volume-effect. Prijs effecten worden veroorzaakt doordat sommige groepen in de samenleving een betere inkomensontwikkeling hebben dan andere. Volume-effecten ontstaan door een verandering in de omvang van bevolkingsgroepen. Ter illustratie: als de inkomensverdeling ongelijker wordt omdat de inkomens van hogeropgeleiden harder stijgen dan die van laagopgeleiden, dan is dat een prijseffect. Als de inkomensverdeling ongelijker wordt omdat het aantal hoogopgeleiden toeneemt, dan is dat een volume-effect. Hierbij kijken we, naast het huishoudensniveau, ook naar het persoonsniveau, juist omdat de hoogte van bijvoorbeeld het salaris vooral op individueel niveau bepaald wordt.

METHODE EN DATA

We splitsen de invloed van de verschillende demografische, sociaal-economische en geografische kenmerken uit met een door Fields (2003) ontwikkelde decompositiemethode, die door Yun (2006) is toegesneden op de uitsplitsing van de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid naar een 'prijs-' en een 'volume-effect'. Zie bijvoorbeeld Brewer en Wren-Lewis (2012) voor een nadere uitleg bij hun uitwerking van de Britse data. Omdat de betreffende decompositiemethode niet toepasbaar is op de Gini-coëfficiënt, die vaak gebruikt wordt om ongelijkheid te meten, richt deze analyse zich op de variantie van log-inkomens. Ten opzichte van de Gini-coëfficiënt is de variantie van log-inkomens iets minder gevoelig voor veranderingen in het midden van de verdeling en iets meer voor veranderingen aan de onderkant.

We richten ons hierbij specifiek op werkkenden, waarbij het gaat om zowel werknemers, zelfstandigen als directeuren-grootaandeelhouders. Gegevens over primaire inkomens komen van de integrale inkomensdata van het CBS en zijn de optelsom van beloning uit arbeid, het resultaat van de eigen onderneming en de opbrengst uit vermogen. Omdat het lastig is het vermogen binnen een huishouden aan individuele personen toe te delen, wordt door het CBS inkomen uit vermogen alleen op huishoudensniveau en niet op persoonsniveau meegenomen. We onderzoeken de periode 2003–2014, omdat daarvoor deze integrale data beschikbaar zijn.

DECOMPOSITIE VOOR HUISHOUDENS

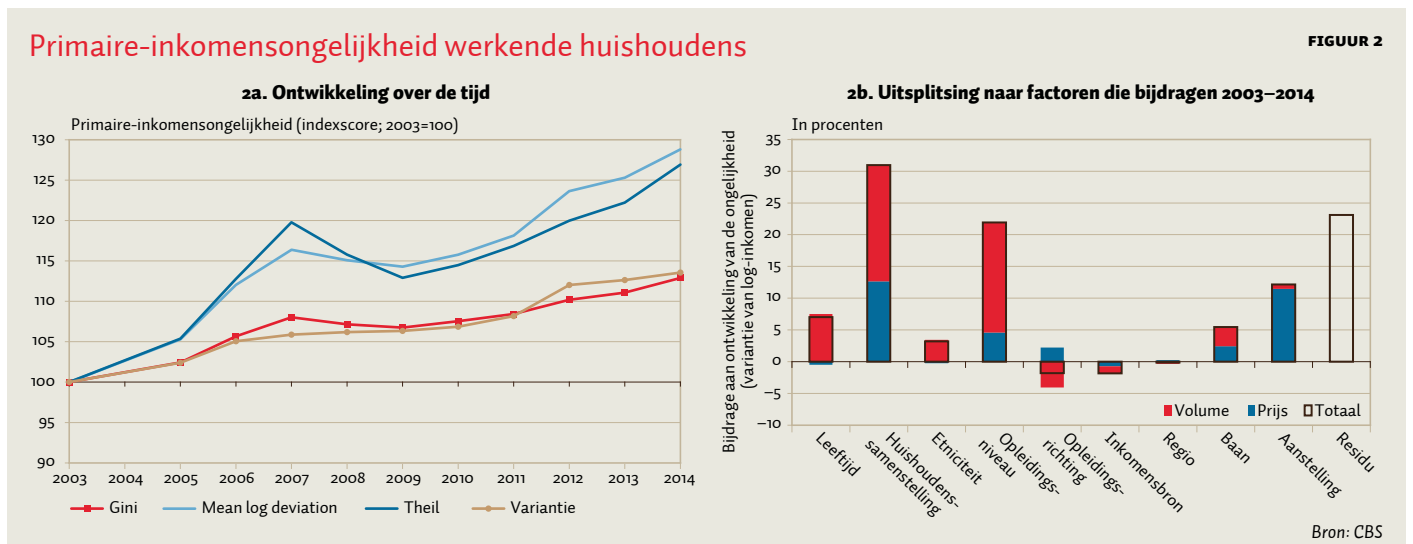
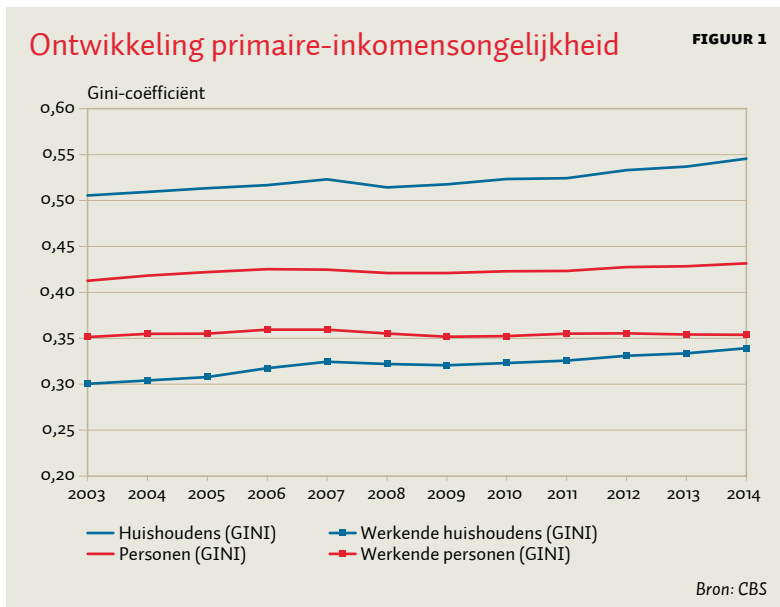
Verschillende ongelijkheidsindicatoren laten zien dat de ongelijkheid van primaire-huishoudensinkomens onder werkkenden is gestegen. Zo toont figuur 2a dat de Gini-coëfficiënt en de variantie van de log-inkomens in twaalf jaar met ongeveer 13 procent zijn gestegen en de Theil-index en *mean log deviation* zelfs met ruim 26 procent. De

Theil-index is vooral gevoelig voor veranderingen aan de bovenkant van de inkomensverdeling, de mean log deviation voor de onder- en bovenkant.

Van de ontwikkeling van de variantie van de log-inkomens hebben we een decompositie gemaakt naar huishoudenskenmerken en deze opgesplitst in een prijs- en volume-effect (figuur 2b). Dan is te zien dat een aanzienlijk deel van de toename van de ongelijkheid wordt veroorzaakt door volume-effecten. Het zijn dus niet alleen veranderingen in de economische structuur (terug te zien in de prijseffecten en mogelijk in het residu) die bijdragen aan de toename, maar ook demografische verschuivingen die voor een behoorlijk deel van de toename zorgen.

De belangrijkste kenmerken die bijdragen aan de ontwikkeling zijn huishoudenssamenstelling, opleidingsniveau en het type aanstelling. Bij de huishoudenssamenstelling zien we zowel een volume- als een prijseffect. Het volume-effect is het grootste en hangt vooral samen met een sterke afname van het aantal alleenverdieners, en met een toename van het aantal alleenstaanden en tweeverdieners. Zo daalde het aantal huishoudens met alleenverdieners in deze periode van circa 550.000 naar 320.000 en is het aantal tweeverdieners toegenomen door onder meer emancipatie en prikkels vanuit de overheid voor vrouwen om meer te gaan werken. Vanwege het tweede inkomen hebben tweeverdieners een grotere kans op een hoger inkomen. Daarnaast neemt ook het aandeel alleenstaanden toe, die relatief vaker aan de onderkant van de inkomensverdeling zitten. Van den Brakel en Otten (2017) vinden echter dat de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen juist een drukkend effect op de ongelijkheid op huishoudensniveau heeft gehad. In kader 1 gaan we kort op dit verschil in.

Het prijseffect dat van de huishoudenssamenstelling uitgaat, wordt voornamelijk veroorzaakt door een sterkere toename van de primaire inkomens van tweeverdieners met kinderen. Trends die daaraan bijdragen zijn de stijgende arbeidsduur van vrouwen, het stijgende uurloon van vrouwen en mogelijk ook homogamie. Het CBS (2017) vindt bijvoorbeeld dat steeds meer hogeropgeleiden een paar vormen, en dat dit minder het geval is met laag- of middelbaar-opgeleiden.

Opleiding is met name relevant door een volume-effect: er komen meer hogeropgeleiden bij. In de onderzochte periode is het aandeel huishoudens waarvan het hoofd hoogopgeleid is, toegenomen van 29 naar 34 procent. Daarnaast is er sprake van een klein prijseffect, aangezien hogeropgeleiden relatief meer zijn gaan verdienen ten opzichte van middelbaar- en lageropgeleiden.

De derde belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling is het prijseffect dat van het type aanstelling uitgaat. De inkomens van werknemers in loondienst zijn over het algemeen sterker gestegen dan die van oproep- en uitzendkrachten. Bij de groep werknemers in loondienst gaat het hier om zowel vaste als tijdelijke contracten. Onderscheid daartussen is niet te maken met deze data, al is er bewijs dat groeiende verschillen tussen vaste en tijdelijke contracten zich deels via het opleidingsniveau manifesteren (Euwals et al., 2016).

Ten slotte is er ook een redelijk omvangrijk residu: een deel van de toegenomen ongelijkheid kan liggen aan verschillen in kenmerken tussen huishoudens die niet bekend zijn in de data. Dat kan dan bijvoorbeeld gaan om het hierboven genoemde verschil tussen vaste en flexibele contracten, of het onderscheid tussen de noodgedwongen zelfstandigen aan de onderkant en de meer kansrijke zelfstandigen aan de bovenkant. Maar ook de instroom van expats met een westerse afkomst (in tegenstelling tot de Oost-Europese seizoensarbeiders); de technologisering en globalisering (die bij bedrijven binnen dezelfde sector verschillend kunnen uitpakken); de opleidingsduur en ervaring; de interactie tussen leeftijd en opleidingsniveau – het zijn allemaal factoren die niet meegenomen zijn en die in het residu kunnen terugkomen omdat ze een verschillend effect kunnen hebben binnen groepen die we wel konden definiëren in de analyse.

DECOMPOSITIE VOOR PERSONEN

De markt bepaalt de waarde van een werkende echter op individueel niveau. Daarom zijn de ontwikkelingen en achtergronden van de ongelijkheid op persoonsniveau belangrijk. Dan valt het op dat onder werkende personen de primaire-inkomensongelijkheid gelijk is gebleven – of zelfs is gedaald, afhankelijk van de gevolgde maatstaf. Figuur 3a laat zien dat de Gini-coëfficiënt en Theil-index

ongeveer op hetzelfde niveau zijn gebleven en de mean log deviation en variantie van log-inkomens met zes respectievelijk acht procent zijn gedaald.

Figuur 3b toont een decompositie van de daling van de ongelijkheid in de log-variantie. Vooral de kenmerken ‘geslacht’ en ‘opleidingsniveau’ blijken samen te hangen met de ontwikkeling van de ongelijkheid van werkenden. Zo is het geslachtskenmerk bijna volledig verantwoordelijk voor de daling van de ongelijkheid. Daar staat tegenover dat het opleidingsniveau voor een toename van de ongelijk-

Arbeidsparticipatie en inkomensongelijkheid

KADER 1

Van den Brakel en Otten (2017) (hiera: BO) vinden dat de stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen een drukkend effect op de ongelijkheid op huishoudensniveau heeft gehad. Dat lijkt strijdig met onze bevindingen, maar ook met die van bijvoorbeeld Vrooman en Wildeboer Schut (2015) en Salverda (2017). Het onderliggende mechanisme dat de uitkomsten van BO verklaart, is dat huishoudens, door van eenverdiener tweeverdiener te worden, van de onderkant van de verdeling naar het midden zijn gegaan. Uit ons onderzoek en dat van Salverda (2017) blijkt dat er ook van dit soort huishoudens van het midden van de inkomensverdeling naar de bovenkant van die verdeling zijn gegaan.

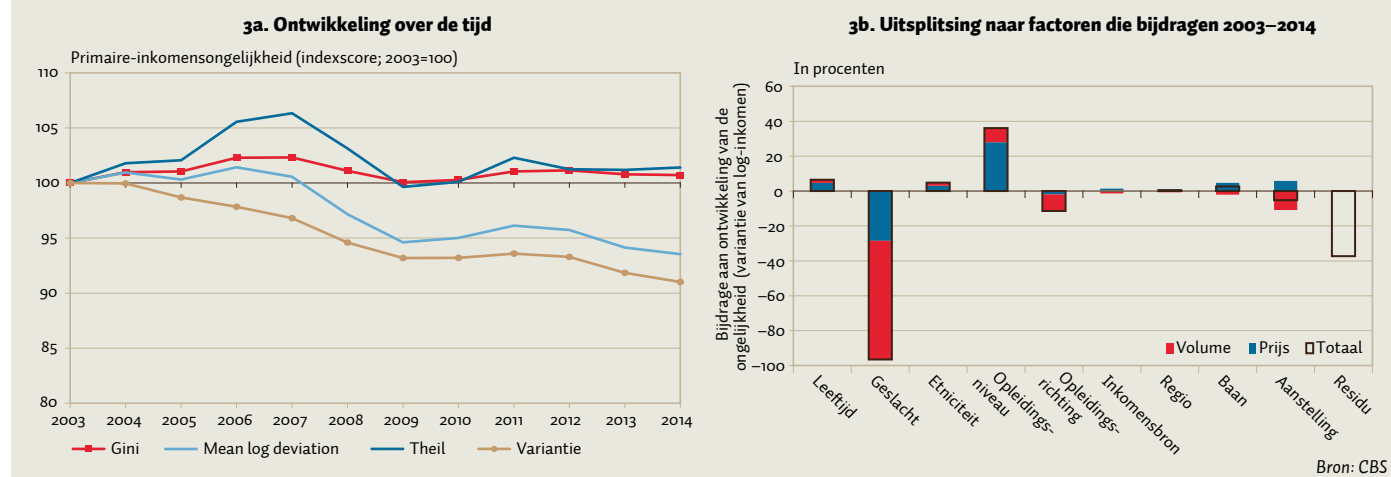
De uitkomst van BO kan mogelijk worden verklaard uit de gevolgde standaardisatiemethode, waarbij er slechts voor een of twee eigenschappen gelijktijdig gestandaardiseerd wordt. Bij dat standaardiseren op één eigenschap worden mogelijk de ont-

wikkelingen van andere eigenschappen onder- of overschat. Denk daarbij aan het hogere opleidingsniveau van nieuwe tweeverdieners, dat wellicht wordt weggecorrigeerd door de standaardisatie. In ons onderzoek hebben we in feite voor alle kenmerken gelijktijdig gestandaardiseerd.

Wanneer we een andere methode gebruiken – namelijk een decompositie van de mean log deviation volgens de methode uit Vrooman en Wildeboer Schut (2015) – valt te zien dat verandering van de omvang van de groepen naar huishoudenssamenstelling ook daarbij zorgt voor een toename van de ongelijkheid van primaire inkomens. Ten slotte zijn er nog methodische verschillen die aan de verschillen in uitkomsten kunnen bijdragen. BO kijken naar de gehele populatie, wij naar een selectie van werkende huishoudens. En BO maken gebruik van gestandaardiseerde inkomens op huishoudensniveau, wij van totale huishoudensinkomens.

Primaire-inkomensongelijkheid werkende personen

FIGUUR 3

heid heeft gezorgd. Hierbij moet worden benadrukt dat de impact van deze individuele factoren relatief beperkt is, want het gaat om percentages van een klein totaal effect.

De drukkende werking van het geslachtkenmerk op de ongelijkheidsontwikkeling is voor een groot deel een volume-effect en wordt veroorzaakt door een toename van het aantal werkende vrouwen. Onder werkenden is het aandeel vrouwen in de onderzochte periode gestegen van 44,1 naar 46,7 procent. Het gaat hierbij vooral om hogeropgeleide vrouwen tussen de 35 en 45 jaar en om 50-plussers van alle opleidingsniveaus. Het is waarschijnlijk dat dit vooral de tweede verdieners in de tweeverdienershuishoudens zijn, die sterk in aantal zijn toegenomen en wat samenhangt met een toename van de primaire-inkomensongelijkheid op huishoudensniveau. Op individueel niveau zorgt de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen daarentegen dus voor een daling van de primaire-inkomensongelijkheid.

Een kleiner deel van de bijdrage van het geslachtkenmerk aan de ongelijkheidsontwikkeling is een prijs-effect. Vrouwen hebben een deel van de achterstand in gemiddeld inkomen ingelopen door meer uren te gaan werken tegen hogere uurlonen (CBS, 2016).

Bij opleidingsniveau is er vooral sprake van een prijs-effect. In tegenstelling tot het geslachtkenmerk zorgt dit voor een toename van de ongelijkheid. De inkomensontwikkeling van hogeropgeleiden is in deze periode drie procent hoger geweest dan die van middelbaar-opgeleiden, en die was zelfs acht procent hoger ten opzichte van lageropgeleiden.

CONCLUSIE

Het beeld van de primaire-inkomensongelijkheid in Nederland is vaak dat deze hoog én stijgende is. De hoogte wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door verschillen tussen werkenden en niet-werkenden (met name het grote aandeel van gepensioneerden) en ook de stijging van de primaire-inkomensongelijkheid valt voor een deel terug te voeren op de vergrijzing – en daarmee de veranderende verhouding tussen werkenden en niet-werkenden. Maar er zijn ook onder werkenden mechanismen die bijdragen aan een toenemende primaire-inkomensongelijkheid op huishoudensniveau. Opmerkelijk is dat dit voor een relatief groot deel gaat om demografische verschuivingen in de samenleving – zoals veranderingen in de huishoudenssamenstelling en een toenemend aandeel hoogopgeleiden.

Op persoonsniveau is de inkomensongelijkheid onder werkenden constant gebleven of gedaald, afhankelijk van de maatstaf, voornamelijk door de stijgende arbeidsparticipatie en toegenomen inkomens van vrouwen. Opvallend is dat op huishoudensniveau deze stijgende arbeidsparticipatie zorgt voor een toename van de ongelijkheid doordat er meer tweeverdieners met een hoog inkomen zijn bijgekomen, maar op persoonsniveau voor een daling hierin doordat de ‘nieuw-werkende’ vrouwen vermoedelijk relatief vaker een midden- dan een lager inkomen hebben. Daarnaast zijn de verschillen tussen de opleidingsniveaus groter geworden.

In discussies over economische ongelijkheid wordt er vaak gewezen op factoren als bijvoorbeeld stijgende beloningen (Salverda, 2013), baanpolarisatie (Van den Berge en Ter Weel, 2015) en vermogen (Piketty, 2014). Buiten kijf staat dat deze economische ontwikkelingen een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid. De bevindingen in dit artikel laten echter zien dat de toename van de primaire-inkomensongelijkheid in Nederland voor een aanzienlijk deel bepaald wordt door ontwikkelingen die we niet als negatief zouden willen omschrijven, namelijk de stijgende arbeidsparticipatie en -duur van vrouwen, het stijgende opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking en de vergrijzing. Dat vormt een belangrijke nuancering in de discussie die er over ongelijkheid wordt gevoerd.

LITERATUUR

- Berge, W. van den, en B. ter Weel (2015) *Baanpolarisatie in Nederland*. CPB Policy Brief, 2015/13.
- Brakel, M. van den, en F. Otten (2017) Door crisis en vergrijzing stijgt ongelijkheid in primair inkomen. *ESB* 102(4756), 579-582.
- Brewer, M. en L. Wren-Lewis (2012) *Accounting for changes in income inequality: Decomposition analyses for Great Britain 1968-2009*. ISER Working Paper, 2012-17.
- Caminada, K., K. Goudswaard, J. Been en M. de Graaf-Zijl (2014) Een kwart eeuw inkomensongelijkheid in Nederland. *ESB*, 99(4684), 276-279.
- CBS (2016) *Krijgen mannen en vrouwen gelijk loon voor gelijk werk?* CBS, 23 november.
- CBS (2017) *Partners steeds vaker beiden hoogopgeleid*. CBS, 6 november.
- Euwals, R., M. de Graaf-Zijl en D. van Vuuren (2016) *Flexibiliteit op de arbeidsmarkt*. CPB Policy Brief, 2016/14.
- Fields, G. (2003) Accounting for income inequality and its change. In: S.W. Polachek (red.), *Research in Labor Economics*, Vol. 22. Bingley, VK: Emerald, 1-38.
- Piketty, T. (2014) *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Salverda, W. (2013) Inkomen, herverdeling en huishoudvorming 1977-2011: 35 jaar ongelijkheidsgroei in Nederland. *TPEdigitaal*, 7(1), 66-94.
- Salverda, W. (2017) Hollen om stil te staan? Tweeverdieners en de Nederlandse middenklasse sinds 1990. In: G. Engbersen, E. Snel en M. Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Vrooman, C. en J.M. Wildeboer Schut (2015) Op rozen zitten, of op zwart zaad. *Mens en Maatschappij*, 90(4), 343-378.
- Yun, M.S. (2006) Earnings inequality in USA, 1969-99. *The Review of Income and Wealth*, 52(1), 127-144.

In het kort

- ▶ De primaire inkomensongelijkheid neemt voor huishoudens toe, maar niet voor personen.
- ▶ De ongelijkheid neemt deels toe door vergrijzing, hogere arbeidsparticipatie van vrouwen en een toegenomen opleidingsniveau.
- ▶ Dit zijn ontwikkelingen die vanuit economisch opzicht niet per se negatief zijn.

COLUMN

Internationale inkomensverhoudingen na de crisis

Wanneer we ervan uitgaan dat inkomensongelijkheid een belangrijk aspect is van maatschappelijke ongelijkheid, dan dringt zich vanzelfsprekend de vraag op hoe groot die inkomensongelijkheid is. Is de trend stijgend of stabiel? Wat is de rol van inkomensheffingen en sociale-uitkeringsregelingen daarin? En wijkt Nederland in internationaal perspectief soms af?

Op basis van 293 microdatabestanden heeft het team van het onderzoeksprogramma 'Hervorming van sociale regelgeving' van de Universiteit Leiden onlangs het niveau en de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid in de periode 1967–2014 voor 47 landen in kaart gebracht (Caminada et al., 2017a). De data zijn afkomstig van het *LIS Cross-National Data Center* (LIS: Luxembourg Income Study) – dat is hiervoor de beste bron. De mate van inkomensongelijkheid is hieronder samengevat met behulp van de Gini-coëfficiënt, waarbij een hoge waarde van de Gini een hoge inkomensongelijkheid impliceert.

Gemiddeld over 47 landen bedraagt de Gini van primair inkomen uit loon, vermogen en winst uit onderneming 0,483. Door sociale uitkeringen en inkomensheffingen daalt de scheefheid met 28 procent tot een Gini van 0,347 voor het gestandaardiseerde besteedbaar inkomen. De diverse onderscheiden sociale uitkeringen dragen voor 81 procent bij aan de inkomensherverdeling; de resterende 19 procent kan worden toegerekend aan inkomensheffingen.

Nederland bevindt zich in een kopgroep van landen waar de ongelijkheid van besteedbare inkomens uiteindelijk relatief laag is (Gini 0,264), mede omdat ons stelsel via sociale uitkeringen en inkomensheffingen de initiële scheefheid van het primaire inkomen (Gini 0,475) ongeveer halveert. Nederland staat op plek 5 van de 47 landen indien wordt gerangschikt naar de mate van herverdeling van inkomen. Met name de AOW en aanvullende pensioenen hebben een groot nivellerend effect (samen 56 procent), terwijl 28 procent van de herverdeling kan worden toegerekend aan de inkomensheffingen (dit is vergelijkbaar met Caminada et al., 2017b).

Hoewel internationaal en nationaal steeds vaker zorgen worden geuit over een toenemende

KOEN CAMINADA
Hoogleraar aan de Universiteit Leiden

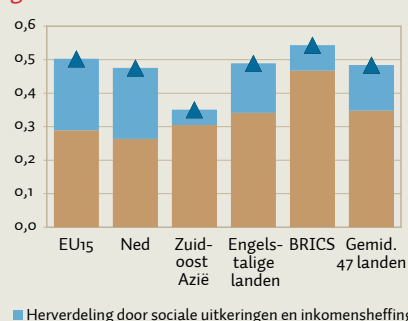
inkomensongelijkheid (met name aan de top), blijkt dat de inkomensverdeling als geheel in veel landen niet veel is veranderd sinds de Grote Recessie. Wel is er in veel landen sinds 2007 sprake van een toename van de ongelijkheid van primaire inkomens. Maar deze stijging is vrijwel volledig tenietgedaan door de toegenomen herverdeling via sociale uitkeringen en directe belastingen. Anders dan vaak wordt aangenomen, is de herverdelende werking van verzorgingsstaten sinds de Grote Recessie niet afgenomen, maar juist toegenomen. Met name de vaak publieke pensioenen blijken de inkomensongelijkheid sterk te verminderen.

De kwalitatief steeds betere microdata over inkomens bracht ons deze kennis en het nadere

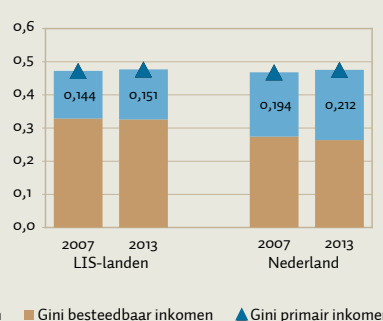
inzicht. Maar dergelijke empirische analyses kunnen niet aantonen *waarom* de inkomens(her)verdeling verandert. Dat is niet zonder meer het effect van sociaal of fiscaal beleid. Zo mag verwacht worden dat wanneer de primaire-inkomensongelijkheid stijgt, de stelsels van sociale uitkeringen en inkomensheffingen automatisch een meer herverdelend effect sorteren vanwege de progressiviteit van deze systemen. Maar ook demografische ontwikkelingen kunnen een deel van de veranderingen in de herverdeling verklaren. Zo is het aannemelijk dat de vergrijzing – die zich in veel landen voordoet – leidt tot meer herverdeling via oudedagsvoorzieningen. Ook de kleiner wordende huishoudens en de veranderende arbeidspatronen zijn van belang.

Toekomstig onderzoek kan een licht werpen op de oorzaken van veranderingen in de inkomens(her)verdeling. Daarbij spelen een groot aantal factoren een rol, die bovendien sterk verschillen in de tijd, tussen sociaal-economische groepen, tussen generaties, tussen landen en zo meer. Elke individuele beslissing om iets te doen of te laten, beïnvloedt immers de inkomensverdeling.

Gini-coëfficiënten gestandaardiseerd inkomen **FIGUUR 1**

Gini-coëfficiënten voor en na de Grote Recessie **FIGUUR 2**

LITERATUUR

Caminada, K., J. Wang, K. Goudswaard en C. Wang (2017a) *Income inequality and fiscal redistribution in 47 LIS-countries, 1967–2014*. LIS Working Paper, 724. Luxembourg Income Study.

Caminada K., K. Goudswaard en J. Been (2017b) *De ontwikkeling van inkomensongelijkheid en inkomensherverdeling in Nederland 1990–2014: achtergrondinformatie*. Research Memorandum. Afdeling Economie, Universiteit Leiden.

Economentop 40 2017

Traditiegetrouw publiceert *ESB* met de kerst geen analyse over de economie, maar over de economen zelf. In de Economentop leest u hoe het de crème de la crème van economisch Nederland vergaat. Is er een topeconoom wiens publicatierecord zijn ego niet ondersteunt? Weet aankomend talent een plek te veroveren? En staan er dit jaar meer vrouwen in?

**JASPER
LUKKEZEN**
Hoofdredacteur

Goed publiceren in internationale, wetenschappelijke *gepeerreviewde* tijdschriften is belangrijk voor met name universitair onderzoekers. Al jaren brengt *ESB* in december een ranking van de Nederlandse economen die in de afgelopen vijf jaar het best gepubliceerd hebben in zulke tijdschriften. Sinds 2014 doen we dat volgens de in kader 1 beschreven methode, zie ook Phlippen (2014; 2015), Lukkezen (2016) en Abbring et al. (2014). De ranking van dit jaar volgt dezelfde methode als vorig jaar.

OPKNIPPEN EN ZELFPLAGIAAT

Een zorg met betrekking tot de discipline bij het publiceren van wetenschappelijk werk is het opknippen van substantieel werk in veel kleine publicaties. Die zorg speelt vooral als het opknippen ingegeven is door de prikkels die de universitaire beloningssystematiek biedt – voor onderzoekers levert een publicatie in een goed *field journal* vaak maar twee keer zoveel punten op als een publicatie in een laaggeclassificeerd tijdschrift, maar is het veel meer dan twee keer zo moeilijk om voor elkaar te krijgen. Dat geldt in hogere mate voor een publicatie in de top 5.

Een hieraan gerelateerde zorg betreft de neiging die door dezelfde publicatieprijkkels ingegeven wordt om meermaals vaak net op een andere manier te publiceren. Vaak is hierbij sprake van tekstrecycling ofwel zelfplagiaat. Dit is storend, omdat zelfgeplagieerde artikelen andere bijdragen met origineel onderzoek uit tijdschriften verdringen.

In de Economentop spelen beide onderwerpen sinds de herziening van de methode in 2014 nauwelijks meer. De Economentop kijkt naar de vijftien best gepubliceerde artikelen van economen in de afgelopen vijf jaar en weegt die met de *article influence score* (AIS) van het tijdschrift waarin het artikel gepubliceerd is. Schrijvers met veel kleine

bijdragen in marginale tijdschriften komen daardoor niet hoog in de Economentop.

Ik was dan ook verbaasd door de publicatie van Sergei Horbach en Willem Halffman in *Research Policy* (2017, sinds september online). De auteurs vonden – door met plagiaatherkenningssoftware de publicaties van economen, biochemici, psychologen en historici te onderzoeken – dat in Nederland zelfplagiaat in de economische wetenschap meer voorkomt dan in de biochemie, de psychologie en de geschiedenis. De economen die zij onderzochten kwamen uit de Economentop.

Het onderzoek van Horbach en Halffman speelt handig in op de door de Nijkampaffaire toch al beschadigde reputatie van de Nederlandse economen. De hele Nederlandse pers sprong er bovenop (*De Volkskrant*, *NRC*, *Nederlands Dagblad*, *BNR*, *Das Kapital* – alle op 26 of 27 september 2017) en schreef dat “economen vaak in herhaling vallen”. Niet echt een lekkere conclusie voor de beroepsgroep.

Het lijkt er echter op dat Horbach en Halffman naar hun conclusie toe geschreven hebben. Ze hebben top-economen gedefinieerd door naar de top 6 in de Economentop van 2013 te kijken. Dat is vóór de herziening van de methode, die nu een lager gewicht op veelschrijvers in laaggeclassificeerde tijdschriften legt. En 2013 is ook het jaar dat Peter Nijkamp voor het laatst voorkwam in de Economentop, en wel op plek 6.

Verder ligt de Economentop zoals die sinds 2014 wordt samengesteld veel dichter bij de manier waarop Horbach en Halffman topbiochemici, toppsychologen en tophistorici selecteren. Deze samenstellingswijze blijkt relevant. Ik heb de publicaties van de top 6 uit de Economentop van vorig jaar bij wijze van proef door plagiaatherkenningssoftware gehaald en vind daar geen aanwijzingen voor zelfplagiaat. Mijn bezwaren tegen de aanpak van Horbach en Halffman en de door mij uitgevoerde gevoeligheidsanalyse heb ik in een brief aan *Research Policy* uiteengezet en zijn ook op de *ESB*-site te lezen (Lukkezen, 2017).

DE INDIVIDUELE RANKING

Genoeg over de methode, tijd voor het bespreken van de resultaten! Voor het vierde jaar op rij voert Daan van Knippenberg (Erasmus Universiteit Rotterdam, EUR) de economentop aan. Dat is een onwaarschijnlijk knappe prestatie. Hij doet onderzoek naar leiderschap en teamprestaties in organisaties. Zijn eenzame leiderschap in de

*ESB dankt Pieter
Vreeburg (Erasmus
School of Economics)
voor het samenstellen
van de top*

top roept toch de vraag op of hij zijn eigen onderzoeksbevindingen wel in de praktijk brengt.

Waarschijnlijk is er volgend jaar een nieuwe nummer een. Van Knippenberg is sinds september verbonden aan Drexel University en kwalificeert zich daarom waarschijnlijk volgend jaar niet meer. Een goede kandidaat daarvoor is onderwijseconoom Hessel Oosterbeek (Universiteit van Amsterdam, UvA), dit en vorig jaar nummer twee. Maar wellicht maakt ook de huidige nummer drie kans. Thomas Buser is een jonge gedragseconoom met empirische publicaties over gender en competitiviteit. Hij is al een paar jaar bezig met een mars omhoog door de Economentop van een eerste notering op plek 30 in 2015 naar plek 6 vorig jaar, en nu dus het podium. De opkomst van een

onderzoeker naar gender en competitiviteit in een top die gedomineerd wordt door mannen, is wel ironisch. Er staan twee vrouwen in de top, met enig cynisme is dat overigens te framen als een verdubbeling ten opzichte van vorig jaar.

De ESB Economentop heeft net als vorig jaar vijf echte nieuwkomers, waaronder drie gedragsonderzoekers. De hoogste nieuwe binnenkomer op de lijst is Jan Stoop (vorig jaar stond hij op plek 41 en daarmee net buiten de lijst). Stoop voert veldexperimenten uit naar de rol van informatie en prikkels voor samenwerking en valsspelen. De andere twee gedragsonderzoekers hebben een heel verschillende achtergrond. Arnold Bakker heeft een aanstelling als organisatiepsycholoog aan de EUR, terwijl Casper Chorus bij de TU Delft naar onder meer verkeersstromen kijkt. Daarnaast is er een nieuwkomer op de lijst in de marketing en in de internationale economie. Inge Geyskens van Tilburg University doet onderzoek naar de detailhandel in den brede en Robert Inklaar is verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen en onderzoekt productiviteit en inkomensverschillen.

Daarnaast zijn er dit jaar zeven terugkeerders in de top-40. De hoogste binnengekomen terugkeerder op de lijst is Pieter Gautier, een arbeidseconoom van de VU, die na afwezigheid in de top vorig jaar dit jaar weer terugkeert op plek 19 met een drietal publicaties in 2016. Ook Peter Verhoef en Jakob de Haan zijn na een aantal jaren afwezigheid weer terug op de lijst. Verhoef is een marketingonderzoeker van de Rijksuniversiteit Groningen en De Haan doet internationaal vergelijkend onderzoek

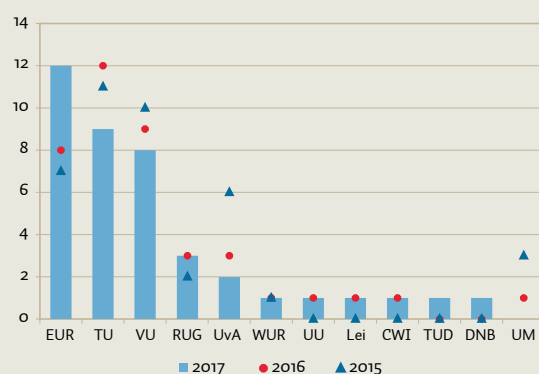
De ESB Economentop, individuele ranking

TABEL 1

Nr	Naam	Instituut	Artikelen		Positie	
			Aantal	Score	2016	2015
1	Daan van Knippenberg	EUR	15	30,571	1	1
2	Hessel Oosterbeek	UvA	13	28,08	2	3
3	Thomas Buser	UvA	7	24,235	6	30
4	Siem Jan Koopman	VU	15	20,265	5	6
5	Bart Bronnenberg	TU	7	20,25	4	35
6	Oliver Spalt	TU	6	19,299	19	15
7	Patrick Verwijmeren	EUR	12	18,742	10	26
8	Jan van Ours	EUR	15	17,583	7	10
9	Rik Pieters	TU	12	16,88	13	5
10	Han Bleichrodt	EUR	15	16,628	37	-
11	Andre Lucas	VU	15	16,491	16	23
12	Jos van Ommeren	VU	15	16,079	15	13
13	Els Gijsbrechts	TU	12	15,619	23	19
14	Harry Huizinga	TU	11	15,46	29	16
15	Wolf Wagner	EUR	12	15,448	3	2
16	Erik Verhoef	VU	15	15,297	12	11
17	Pierre Koning	Lei	14	14,985	20	-
18	Ron Boschma	UU	15	14,723	9	-
19	Pieter Gautier	VU	9	13,418	-	20
20	Jan Stoop	EUR	7	13,4	-	-
21	Peter Wakker	EUR	14	13,039	11	17
22	Bas van der Klaauw	VU	12	13,031	21	9
23	Arnold Bakker	EUR	15	12,756	-	-
24	Marcel Timmer	RUG	14	12,475	32	-
25	Cees Withagen	VU	14	12,475	28	-
26	Peter Verhoef	RUG	15	12,434	-	-
27	Daan van Soest	TU	9	12,274	36	-
28	Jakob de Haan	DNB	15	12,19	-	-
29	Inge Geyskens	TU	10	12,054	-	-
30	Marius van Dijke	EUR	15	11,825	27	21
31	Bert Zwart	CWI	12	11,8	39	-
32	Robert Inklaar	RUG	11	11,673	-	-
33	Jaap Abbring	TU	3	11,664	40	4
34	Erwin Bulte	WUR	15	11,504	24	22
35	Casper Chorus	TUD	15	11,218	-	-
36	Werner Brouwer	EUR	15	11,112	-	-
37	Luc Renneboog	TU	13	11,099	-	14
38	Albert Menkveld	VU	6	11,056	22	24
39	Arthur Attema	EUR	14	10,974	-	40
40	Dick van Dijk	EUR	15	10,962	-	31

Toppers per instelling

FIGUUR 1

De ESB Economentop, institutenranking

TABEL 2

	Instituut	Aantal artikelen	Score	Impact per artikel
1	EUR	1142	0,76	865,95
2	TU	802	1,00	803,21
3	VU	687	0,79	539,79
4	UM	673	0,71	479,20
5	UvA	530	0,81	429,97
6	RUG	637	0,65	413,02
7	UU	375	0,52	195,74
8	RU	169	0,57	96,98

naar macro-economische onderwerpen bij De Nederlandse Bank. Tot slot zijn ook Werner Brouwer (EUR), Luc Renneboog (TU), Arthur Attema (EUR) en Dick van Dijk (EUR) weer terug op de lijst.

DE RANKING VAN INSTELLINGEN

Als we kijken naar de instellingen waar de toppers werken, dan zien we dat de EUR dit jaar een groot gat met zijn concurrenten slaat. Waar vorig jaar acht economen uit Rotterdam in de lijst staan, zijn dat er dit jaar maar liefst twaalf. Dit gaat ten koste van nummer twee, Tilburg, die van twaalf naar negen economen terugvalt, en nummer drie, de Vrije Universiteit (VU), die van negen naar acht terugvalt. Wat verder opvalt is dat de terugval van de Universiteiten van Maastricht (UM) en Amsterdam. De UM heeft zelfs helemaal geen toppers meer op haar loonlijst staan. Hiervoor komen de TU Delft en De Nederlandsche Bank terug.

Voor de institutenranking tellen echter alle medewerkers, en dat is te zien in tabel 2. Ook als het gaat om alle medewerkers haalt Rotterdam Tilburg in en is ze de nieuwe nummer 1. De vlag kan uit aan de Burgemeester Oudlaan in Rotterdam. Wel blijft Tilburg meer invloedrijke artikelen publiceren. De gemiddelde AIS van een artikel uit Tilburg is 1,00 tegenover 0,76 in Rotterdam.

De VU blijft stabiel op de derde plaats, en de UvA daalt verder. Waar de UvA vorig jaar van 3 naar 4 zakte, komt ze nu op plaats 5, ten gunste van Maastricht die naar plaats 4 gestegen is.

Het beste nieuws is er voor de discipline als geheel.

Economen zijn in 2017 weer productiever geworden dan in 2016. De Economentop 2017 neemt 5015 artikelen mee met een gemiddelde AIF van 0,762, terwijl de Economentop 2016 nog 4959 artikelen meenam met een gemiddelde AIF van 0,741. Nu alleen nog maar tijd vinden om al die mooie artikelen te lezen. Ik wens u prettige feestdagen.

LITERATUUR

Abbring, J., B. Bronnenberg, P. Gautier en J. van Ours (2014) *Alternatieve Economentop met meer kwaliteit*. ESB, 99(4684), 266–269.

AEA (2017) *About AEA papers and proceedings*. American Economic Association. Publicatie te vinden op www.aeaweb.org.

BNR (2017) *Wetenschappers plegen veel zelfplagiaat*. 26 september.

Das Kapital (2017) *Bewijs: economen vallen in herhaling*. 26 september.

De Volkskrant (2017) *Nederlandse economen en psychologen plegen vaak zelfplagiaat; vooral prominente wetenschappers*. De Volkskrant, 25 september.

Horbach, S. en W. Halfman (2017) *The extent and causes of academic text recycling or 'self-plagiarism'*. *Research Policy*, te verschijnen.

Lukkezen, J. (2016) *De Economentop 2016*. ESB 101(4744), 759–761.

Lukkezen, J. (2017) *A comment on The extent and causes of academic text recycling or 'self-plagiarism' by Serge Horbach and Willem Halfman*. Tekst te vinden op esb.nu.

Nederlands Dagblad (2017) *Nederlandse economen plegen vaak zelfplagiaat*. *Nederlands Dagblad*, 27 september.

NRC (2017) *Economen schrijven zichzelf relatief vaak over*. NRC, 27 september.

Phlippen, S. (2014) *De Economentop 2014*. ESB, 99(4699&4700), 786–788.

Phlippen, S. (2015) *De Economentop 2015*. ESB, 100(4723&4724), 751–753.

De telmethode

Voor het berekenen van de scores en het samenstellen van de Economentop 40 wordt er gebruikgemaakt van de 'Web of Science'-database van Clarivate Analytics (voorheen onderdeel van Thomson Reuters) voor de periode 2012–2016.

Geteld worden alleen artikelen die zijn verschenen in een tijdschrift binnen het domein 'Economie', waarvan er ten minste één auteur op het moment van publiceren een affiliatie had met een Nederlandse universiteit. Het domein 'Economie' is voor deze top gedefinieerd als alle tijdschriften die voorkomen op de Tinbergen Journal List (www.tinbergen.nl) of de toptijdschriften op de ERIM Journal List (www.irim.eur.nl, alleen categorie P* en P). Alle andere documenttypen in 'Web of Science' worden niet meegeteld.

De score van ieder individueel artikel wordt bepaald aan de hand van de gemiddelde *article influence score* (AIS) van het tijdschrift in de periode 2012–2016, en wordt gewogen voor het aantal auteurs. De volgende formule is gebruikt om de score

van ieder individueel artikel te bepalen:

$$P_i = W_{(auteur)} \times W_{(influence)}$$

waarbij:

P_i = de score van artikel i

$W_{(auteur)}$ = het gewicht van de auteur volgt uit de breuk van $2 / (1 + \#auteurs)$

$W_{(influence)}$ = de gemiddelde AIS van het tijdschrift in de periode 2012–2016

De totaalscore van een wetenschapper zijn de scores van zijn of haar *vijftien hoogst scorende* artikelen bij elkaar opgeteld. Ten slotte zijn de wetenschappers met een kleinere Nederlandse aanstelling dan 0,5 FTE uit de resulterende ranglijst verwijderd. De bovenste veertig posities op de uiteindelijke ranglijst vormen gezamenlijk de Nederlandse Economentop 2017.

Hierbij is net als vorig jaar de AIS van een publicatie in *American Economic Review: Papers & Proceedings* (AER:P&P) tot 25 procent van de waarde van een publicatie

in de reguliere AER verlaagd. Volledige consistentie met de totale AIS van de AER betekent dat publicaties in de reguliere AER een beetje zouden moeten worden opgewaardeerd. Dat is niet gedaan, omdat het onduidelijk is wat die ophogingsfactor zou moeten zijn. Gelukkig lost dit probleem zich de komende jaren vanzelf op: de AER heeft besloten vanaf maart volgend jaar zijn AER:P&P-publicaties in een apart tijdschrift met eigen ranking onder te brengen (AEA, 2017).

Om de score per instituut te bepalen, is ieder artikel op basis van de affiliatie-informatie van de auteurs in 'Web of Science' toegewezen aan een of meer instituten. Per instituut telt een artikel hoogstens eenmaal mee, ongeacht het aantal aan het instituut verbonden (co)auteurs. Artikelen met auteurs van verschillende instituten zijn bij alle relevante instituten meegeteld. Vervolgens zijn de scores van alle artikelen van een instituut gesommeerd. De resulterende ranglijst vormt de Nederlandse Instituten-top voor 2017.

KADER 1

Veel werknemers willen eerder stoppen met werken dan overheid beoogt

Langer doorwerken wordt door de overheid van groot belang geacht. Maar hoe gemotiveerd zijn werknemers daarvoor? En welke factoren bevorderen en remmen langer doorwerken?

PETER SMULDERS
Research fellow bij TNO

SETH VAN DEN BOSSCHE
Senior onderzoeker bij TNO

SWENNEKE VAN DEN HEUVEL
Senior onderzoeker bij TNO

De pensioenleeftijd gaat sinds 2013 stapsgewijs omhoog, eerst naar 66 jaar in 2018 en vervolgens naar 67 jaar in 2021, en naar 67 jaar en 3 maanden in 2022. Deze verhoging is bedoeld om de AOW-kosten te beperken, die stijgen als gevolg van de vergrijzing en hogere levensverwachting. Langer doorwerken kan daarnaast helpen om de eventuele arbeidsmarktcrisp vanwege de aantrekkende economie op te vangen. Zo vinden De Koning et al. (2017) dat de verhoging van de AOW-leeftijd de arbeidsparticipatie onder 65-jarigen vooralsnog heeft doen toenemen. Maar kan en wil iedereen wel doorwerken tot 67 jaar? Tijdens de discussie over de AOW-leeftijdverhoging was men al bezorgd of deze wel haalbaar zou zijn voor laagopgeleiden met fysiek zwaar werk (Smulders et al., 2009). En volgens krantenberichten waarschuwde de NVAB, de vereniging van bedrijfsartsen in Nederland, hier begin 2017 opnieuw voor.

Naast fysiek zwaar werk kunnen ook andere werk-omstandigheden – zoals de mate van uitdaging, emotionele belasting, werkdruk, gebrek aan autonomie, gebrek aan steun van leiding en collega's, en afwijkende werktijden – de motivatie om langer door te werken beïnvloeden. Bovendien spelen de fysieke en mentale gezondheid van de werknemer, de gezinsomstandigheden en de financieel-economische situatie hierbij een rol (Jettinghoff en Smulders, 2008; Smulders et al., 2009; Henkens et al., 2009; Nilsson et al., 2011; Geuskens et al., 2012). In dit artikel analyseren we welke factoren bevorderend of remmend kunnen zijn voor Nederlandse werknemers bij hun intentie tot doorwerken.

DATA

Bij onze analyse gebruiken we de meeste recente data van de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA), die jaarlijks wordt voorgelegd aan een netto-steekproef van ruim 40.000 werknemers (tot 2014 bestond de steekproef uit 22.000 werknemers). De NEA geeft een representatief en betrouwbaar beeld van de arbeidssituatie van werknemers in Nederland, doordat de data zijn gewogen naar geslacht, leeftijd, herkomst, opleidingsniveau, bedrijfstak, regio en stedelijkheid. Sinds 2011 bevat de NEA twee vragen over tot welke leeftijd men *wil* doorwerken en tot welke leeftijd men *in staat denkt te zijn* om door te werken. Meer informatie over de herkomst, meetwijze en betrouwbaarheid van de gebruikte variabelen is te vinden in Hooffman et al. (2017). Omdat we ervan uitgaan dat jongere werknemers nog geen duidelijk beeld hebben van de leeftijd waarop ze willen stoppen, hebben we voor het beantwoorden van deze vragen werknemers geselecteerd in de leeftijdsklasse van 45–64 jaar.

INSCHATTING PENSIOENLEEF TIJD

Tot welke leeftijd willen en kunnen werknemers doorwerken? Figuur 1 laat zien dat deze werknemers in 2016 gemiddeld tot 64,5 jaar *denken te kunnen* doorwerken, maar tot 64,3 jaar *willen* doorwerken. Dat verschil van een paar maanden tussen de leeftijd tot waarop men kan en tot waarop men wil doorwerken, vonden we ook in eerdere jaren en lijkt ook redelijk constant te blijven over de tijd. Opvallend is vooral dat er een aanzienlijk verschil zit tussen de leeftijd waarop de gemiddelde werknemer met pensioen wil (64,3 jaar) en de – eerder genoemde – door de overheid beoogde pensioenleeftijd. Ook is het opmerkelijk dat deze door de werknemers ingeschatte 'wens-pensioenleeftijden' praktisch gelijklopen met de feitelijke pensioenleeftijden die het CBS (2017) eerder dit jaar publiceerde.

Als we de resultaten van de enquêtes over de tijd vergelijken, valt er verder op dat de door werknemers verwachte

pensioenleeftijd in 2016 iets lager is dan die in 2015. Dit lijkt een onderbreking van de licht stijgende trend in de jaren ervoor. Wellicht is dit het gevolg van een toegenomen conjunctureel vertrouwen, nu de crisisperiode ten einde is. De cijfers van het CBS (2017) laten ook zien dat de sinds 2007 stijgende trend in de feitelijke pensioenleeftijd niet heeft doorgezet in 2016.

De gewenste pensioenleeftijd stijgt niet meer

Als we de kijken naar de verdeling van de gewenste pensioenleeftijd in 2016, dan blijkt dat zeventig procent van de werknemers tot 65-jarige leeftijd wil doorwerken, vijf procent tot 66, twintig procent tot 67 en de laatste vijf procent tot nog hogere leeftijd wil doorwerken.

Figuur 2 splitst de gewenste pensioenleeftijd uit naar sector. Hier zien we dat de leeftijd tot waarop men wil doorwerken het laagst is in de bouwnijverheid. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat men in deze sector veel fysiek zwaar werk verricht – uit de NEA-data blijkt bijvoorbeeld dat werknemers in de bouw relatief veel gezondheidsklachten rapporteren. Opvallend is dat ook werknemers in het openbaar bestuur en in financiële instellingen relatief vroeg willen stoppen met werken. Aan de andere kant willen werknemers in de cultuur, sport en recreatie, en in de landbouw juist relatief lang doorwerken.

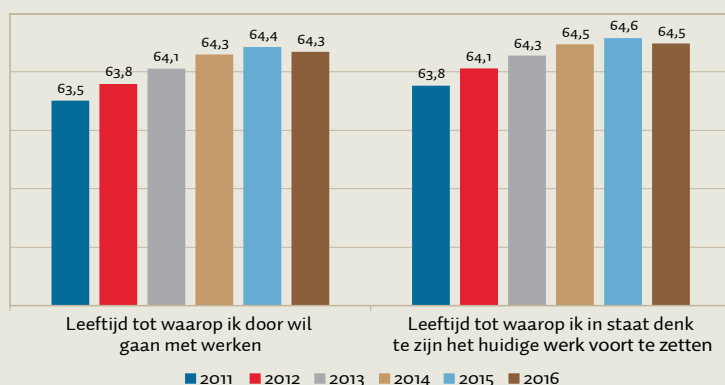
DETERMINANTEN GEWENSTE PENSIOENLEEF TIJD

Om na te gaan welke factoren van invloed zijn op de verwachte pensioenleeftijd hebben we een lineaire-regressie-analyse uitgevoerd, met als afhankelijke variabele de leeftijd tot waarop werknemers zeggen te willen doorwerken. We maken hierbij gebruik van de data uit 2014 en 2015, omdat alleen voor deze twee jaren alle onafhankelijke variabelen die we willen gebruiken beschikbaar zijn.

Figuur 3 toont de resultaten. Het blijkt dat de leeftijd van de werknemer sterk van invloed is op de gewenste pensioenleeftijd: ouderen willen langer doorwerken dan jongeren. Dit heeft mogelijk te maken met een selectie-op-gezondheid-mechanisme: werknemers met een relatief slechte gezondheid of andere redenen om eerder te stoppen met werken, vallen af bij de groepen met oudere werknemers, waardoor de gemiddelde gewenste uittredeleeftijd stijgt. Verder blijkt een goede gezondheid geassocieerd te worden met de wens om langer door te werken, terwijl een relatief hoog besteedbaar huishoudensinkomen juist samengaat met een lagere gewenste pensioenleeftijd. Dit resultaat valt waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat een slechte gezondheid dwingt om eerder te stoppen, terwijl een laag huishoudensinkomen juist dwingt tot langer door-

Gemiddelde leeftijd tot waarop werknemers willen en kunnen doorwerken

FIGUUR 1

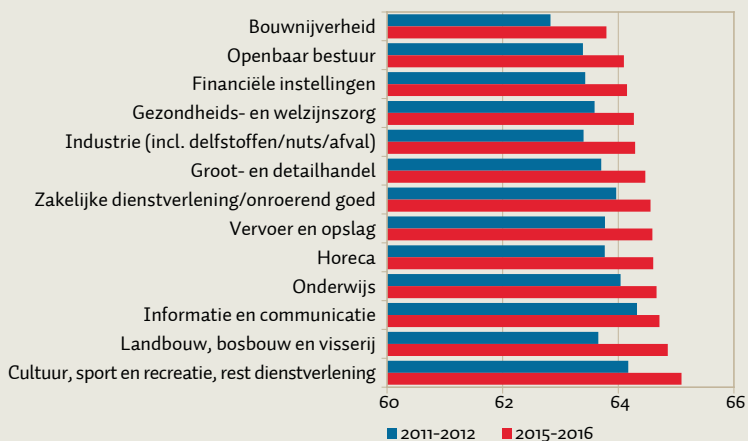

Noot: De analyse is beperkt tot werknemers van 45 tot en met 64 jaar; N = 57.614

Bron: NEA

De gewenste pensioenleeftijd naar sector

FIGUUR 2

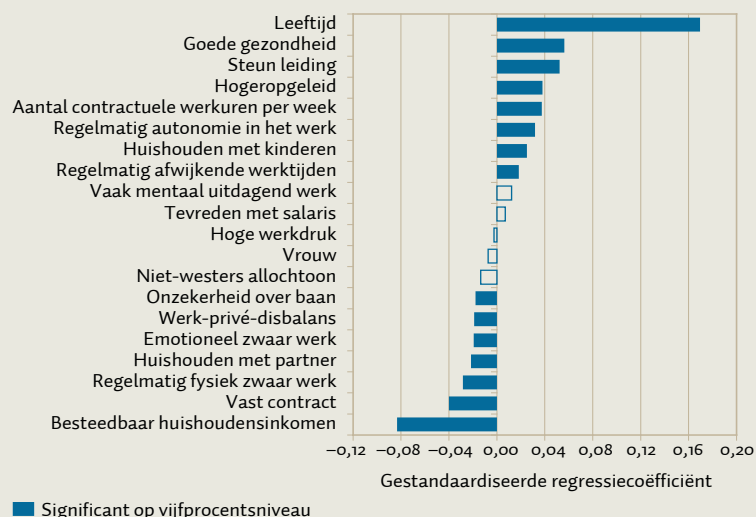

Noot: de resultaten zijn beperkt tot medewerkers van 45 tot en met 64 jaar; N = 39.570

Bron: NEA 2011-2016

Regressieresultaten: bevorderende en remmende factoren bij de gewenste pensioenleeftijd

FIGUUR 3

■ Significant op vijfprocentniveau

Noot: De analyse is beperkt tot werknemers van 45 tot en met 64 jaar; N = 19.148

Bron: NEA 2014-2015

werken. Dit laatste geldt waarschijnlijk ook voor mensen met een flexibel contract, weinig uren per week en een grote baanonzekerheid. Deze factoren gaan waarschijnlijk samen met een relatief beperkte pensioenopbouw, wat ook dwingt tot langer doorwerken.

Verder blijken werkgerelateerde factoren van invloed op de gewenste pensioenleeftijd: bij onregelmatige werktijden, een slechte werk-privébalans en bij fysiek en emotioneel zwaar werk willen werknemers eerder stoppen, terwijl factoren als steun van de leiding, een fulltime-aanstelling en autonomie in het werk lijken te motiveren om langer door te werken. Dit laatste geldt waarschijnlijk ook voor de banen van hogeropgeleiden. Tot slot spelen persoonlijke omstandigheden een rol: een partner thuis verlaagt de gewenste pensioenleeftijd, terwijl kinderen thuis deze juist verhoogt. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat, als de partner niet meer werkt, men wellicht zelf ook sneller wil genieten van het pensioen, terwijl men met thuiswonende kinderen nog moet doorwerken om extra inkomsten te vergaren voor hun levensonderhoud.

CONCLUSIE EN IMPLICATIES

In de afgelopen jaren steeg de leeftijd tot waarop mensen wilden doorwerken elk jaar een beetje, maar in 2016 lijkt deze ontwikkeling te zijn gestagneerd rond 64,3 jaar. Mogelijk speelt de opbloeiende economie hierbij een rol: betere financiële vooruitzichten zouden immers de noodzaak om

langer door te werken kunnen verkleinen. Uit onze analyse blijkt bijvoorbeeld dat een hoger besteedbaar huishoudensinkomen de gewenste pensioenleeftijd verlaagt.

Deze rol van het huishoudensinkomen zou ook een aantal van de gevonden verschillen in de gewenste pensioenleeftijd tussen sectoren kunnen verklaren. Werknemers in het openbaar bestuur willen bijvoorbeeld relatief vroeg met pensioen, terwijl dit een sector is met verhoudingsgewijs veel hogeropgeleiden, veel vaste banen, een hoge graad van autonomie in het werk en weinig fysiek zwaar werk. Mogelijk zorgt een relatief hoog huishoudensinkomen er hier voor dat werknemers in staat zijn om relatief vroeg te stoppen met werken. Hetzelfde zou kunnen gelden voor de werknemers van financiële instellingen, die ook relatief jong met pensioen blijken te willen. Aan de andere kant zouden beperkte inkomsten wellicht kunnen verklaren waarom werknemers in de cultuur, sport en recreatie, en in de landbouw relatief lang willen doorwerken.

In het algemeen is de pensioenleeftijd die werkenden wensen voorsnog flink lager dan de leeftijd die de overheid beoogt. Wat dat betreft zou het verhogen van de pensioenleeftijd wellicht ook vergezeld moeten gaan van beleid dat werkenden stimuleert om een hogere pensioenleeftijd te wensen. Onze analyse suggereert dat de wens om langer door te werken door diverse *push*- en *pull*-factoren wordt beïnvloed. Fysiek zwaar werk, waarover het vaak gaat in de pensioenleeftijdsdiscussie, is een van de redenen voor werknemers om eerder met pensioen te gaan, maar er spelen ook andere factoren, zoals emotioneel zwaar werk of een partner die niet meer werkt.

Wat betreft beleid om werkenden te stimuleren voor een hogere pensioenleeftijd te kiezen, lijken gezondheidsbevordering in het algemeen – deels door het beperken van fysiek en emotioneel zwaar werk – en het zorgen voor autonomie en steun in het werk de meest concrete aangrijpingspunten. Hierbij lijkt er een rol weggelegd voor de sociale partners (al hebben werkgevers wellicht geen groot belang bij het langer doorwerken van hun oudere personeel, tenzij er een krappe arbeidsmarkt ontstaat en jongeren makkelijk werk kunnen vinden). Misschien zouden vakbonden hierbij een rol kunnen spelen, aangezien bij een verhoogde AOW-leeftijd werknemers wel degelijk een financieel belang hebben om langer te kunnen doorwerken. Wat betreft de overheid zelf zou het een optie kunnen zijn om enerzijds een strikt arbobeleid te voeren en belastend werk tegen te gaan om zo de gezondheid te bevorderen, en anderzijds om scholing te stimuleren voor oudere werknemers.

LITERATUUR

- CBS (2017) *Pensioenleeftijd werknemers in 2016 niet gestegen*. Den Haag: CBS.
- Geuskens, G., K. Oude Hengel, L. Koppes en J.F. Ybema (2012) Predictors of the willingness and the ability to continue working until the age of 65 years. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 54(5), 572–578.
- Henkens, C.J., H. van Solinge en H.P. van Dalen (2009) Beslissingen rond langer werken: de onzichtbare drempels voor een later pensioen. *Tijdschrift voor HRM*, 12(3), 64–79.
- Hooftman, W.E., G.M.J. Mars, B. Janssen et al. (2017) *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2016; methodologie en globale resultaten*. Leiden en Heerlen: TNO en CBS.
- Jettinghoff, K. en P.G.W. Smulders (2008) Wie kan en wil doorwerken tot 65-jarige leeftijd? *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 24(1), 88–100.
- Koning, J. de, A. Gelderblom, J. Gravesteyn en E. de Vleschouwer (2017) Stijging AOW-leeftijd leidt voorsnog tot hogere arbeidsparticipatie. *ESB*, 102(4752), 382–385.
- Nilsson, K., A. Rignell-Hydbom en L. Rylander (2011) Factors influencing the decision to extend working life or retire. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 37(6), 473–480.
- Smulders, P., I. Houtman en S. van den Bossche (2009) Zwaar werk en vervroegd pensioen. *ESB*, 94(4572), 682–684.

In het kort

- ▶ De gemiddelde werknemer denkt tot 64,5 jaar te kunnen doorwerken, maar wil stoppen met 64,3 jaar.
- ▶ Werknemers in de bouw en in het openbaar bestuur willen het vroegst met pensioen.
- ▶ Met name een slechte gezondheid en een hoog huishoudensinkomen verlagen de door werknemers gewenste pensioenleeftijd.

Komma of procent: pensioenperceptie inderdaad beïnvloed door framing

WILTE ZIJLSTRA
Onderzoeker bij de
Autoriteit Financiële
Markten

In *ESB* 4754 lieten Henriëtte Prast en Frederica Teppa in hun artikel ‘Framing heeft effect op de pensioenperceptie’ zien dat het voor het oordeel of het pensioen ontoereikend is uitmaakt of respondenten een pensioenvooruitblik voorgelegd krijgen die 50 procent van het huidige inkomen is of 0,5 maal het huidige inkomen. Als een percentage gepresenteerd wordt (50 procent van het huidige inkomen) beschouwt 82 procent dat als onvoldoende of zeer onvoldoende, maar als een vervangingsratio als 0,5 maal het huidige inkomen gepresenteerd wordt, beschouwt 67 procent van de respondenten dat als onvoldoende of zeer onvoldoende (Prast en Teppa, 2017).

Prast en Teppa suggereren om te onderzoeken of “het framingeffect stand houdt bij hogere en lagere vervangingsratio’s”. Daarom repliceren we dit onderzoek in de AFM

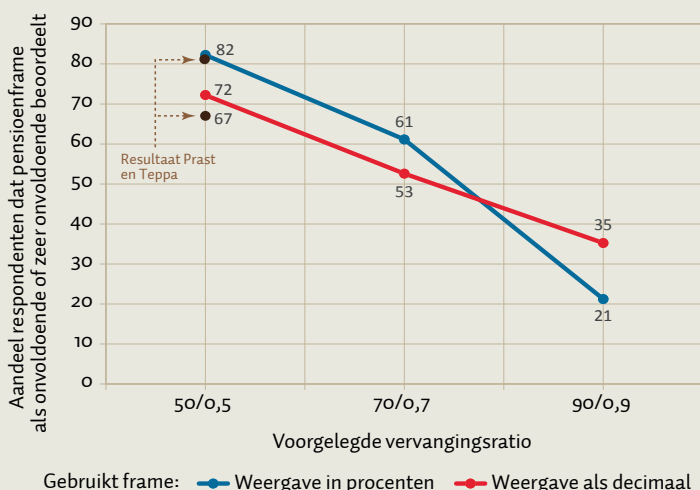
Consumentenmonitor van oktober 2017 onder een steekproef van 807 respondenten die representatief zijn voor de Nederlandse bevolking. We gebruiken een 2×3-design met twee frames – percentage of decimaal – en drie hoogtes van de vervangingsratio, namelijk 50, 70 en 90 procent. In tegenstelling tot Prast en Teppa (2017) is het frame waarbij respondenten de pensioenvooruitblik in euro’s per maand of jaar voorgelegd krijgen niet gebruikt omdat er geen exacte inkomenscijfers beschikbaar zijn. De groepsgroottes met valide antwoorden voor de zes condities variëren van 105 tot 135 respondenten; het aandeel dat “weet niet” antwoordt, ligt tussen de acht en vijftien procent.

Bij de exacte replicatie vinden we voor het percentage-frame een identiek aandeel dat de vervangingsratio als onvoldoende of zeer onvoldoende beoordeelt, namelijk 82 procent. Bij het decimaal-frame vindt 72 procent van de respondenten een vervangingsratio van 0,5 onvoldoende of zeer onvoldoende (figuur 1).

Hoe hoger de voorgelegde pensioenvooruitblik, hoe minder vaak het als onvoldoende of zeer onvoldoende beoordeeld wordt. Bij een vervangingsratio van 70 procent beoordelen respondenten het percentage-frame vaker als onvoldoende dan het decimaal-frame, maar dat verschil is niet significant. Opvallend is dat bij een vervangingsratio van 0,9 het decimaal-frame juist significant vaker als onvoldoende of zeer onvoldoende wordt beoordeeld dan dezelfde vervangingsratio uitgedrukt als 90 procent. De framing heeft dus inderdaad effect op de pensioenperceptie, alleen is dat effect bij een hogere vervangingsratio omgedraaid.

Oordeel over hoogte pensioenprojectie

FIGUUR 1

LITERATUUR

Prast, H. en F. Teppa (2017) Het effect van framing op de pensioenperceptie. *ESB*, 4754(102), 491–493.

Fragmentatie gemeenteraden hindert invoering afvalbeprijzing

Steeds meer gemeenten passen gedifferentieerde tarieven (diftar) bij de afvalinzameling toe. Welke factoren verklaren of een gemeente switcht naar een diftarsysteem? En waarom switchen sommige gemeenten weer terug?

RAYMOND GRADUS

Hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam

ELBERT DIJKGRAAF

Hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en Tweede Kamerlid voor de SGP

De laatste jaren hebben steeds meer Nederlandse gemeenten een systeem van gedifferentieerde tarieven (diftar) ingevoerd, waarbij afval bepaald wordt. Inmiddels heeft circa een derde van de Nederlandse gemeenten een dergelijk systeem (Dijkgraaf en Gradus, 2014). Aan de andere kant switchen sommige gemeenten de laatste jaren ook weer terug: na invoering eind jaren negentig heeft bijvoorbeeld de gemeente Oostzaan met ingang van 1 januari 2013 het vlakke systeem geïntroduceerd waarbij hoge afvalbeheerkosten en zwerfafval als motivatie werden gegeven.

Diftarsystemen hebben een significant effect op de hoeveelheid ingezameld restafval per huishouden. Al in de jaren negentig lieten Allers et al. (1999) op basis van microdata van huishoudens voor de gemeente Oostzaan zien dat afrekenen per kilo huisvuil (in plaats van een vlak systeem, waarbij men per gezin een jaarlijks vast tarief betaalt) een effectieve methode is om de hoeveelheid restafval te verminderen. Een overzichtsstudie van Dijkgraaf en Gradus (2014) laat zien dat verschillende diftarsystemen de aangeboden hoeveelheid restafval doen dalen (het meest effectief zijn systemen waarbij per kilogram wordt afgerekend – deze leiden tot een daling van maar liefst veertig procent). Circa de helft van deze daling komt doordat huishoudens papier, plastic en GFT-afval (groente, fruit en tuin) en beter scheiden.

Ondanks de aangetoonde restafvalvermindering is het debat over voor- en nadelen van diftarsystemen nog niet verstomd. In een aantal grotere gemeenten, vooral in het oosten van het land, wordt gediscussieerd over nut en noodzaak. Bij privatisering van de gemeentelijke reinigingsdienst zien we eveneens dat de meningen uiteenlopen (Gradus et al., 2012). Dit artikel verklaart waarom een bepaalde gemeente overstapt op of afstapt van een diftarsysteem.

TRANSITIEMATRIX

De overstappen van gemeenten zijn in kaart gebracht aan de hand van een dataset van het Agentschap NL, met voor

bijna alle gemeenten informatie over afvalinzameling en het beprijzingsysteem voor de periode 1999–2014. We maken onderscheid tussen vijf beprijzingsystemen: een vast bedrag per jaar, al dan niet afhankelijk van de gezinsgrootte (*vlak*); de omvang van de container (*volume*); het aantal malen dat een afvalcontainer ingezameld wordt (*frequentie*); afrekening via een dure-zakstelsel (*zak*); en afrekening via het aantal kilo's dat ingezameld wordt (*gewicht*).

Tabel 1 vermeldt het aantal afzonderlijke transitities van de ene naar de andere vorm, waarbij de verschillende vormen zijn geordend naar de effectiviteit van de financiële prikkel (Dijkgraaf en Gradus, 2014). In totaal zijn er 225 transitities, waarvan 187 naar meer beprijzing en 38 naar minder beprijzing. Opvallend is het aantal gemeenten (106) dat overstapt naar een frequentiesysteem – een systeem dat in toenemende mate ook door grotere gemeenten wordt gehanteerd en administratief eenvoudiger is. In 389 gemeenten (de som van de diagonaal van de eerste vijf rijen) verandert in de periode 1999–2014 niets – een aanzienlijk aantal, veelal grotere, gemeenten hanteert nog altijd een vlak systeem. 34 gemeenten hebben, zoals Oostzaan, heeft weer een vlak systeem ingevoerd.

Verklarende factoren

We schatten twee logitmodellen om de overgangen te verklaren. In het eerste model is de afhankelijke variabele een dummyvariabele die aangeeft of er een transitie naar meer beprijzing heeft plaatsgevonden in de betreffende gemeente; in het andere model een dummyvariabele die een transitie naar minder beprijzing aangeeft. Als verklarende variabelen gebruiken we het aantal inwoners, de bevolkingsdichtheid, de gezinsgrootte en het percentage stemmen of wethouderszetels dat de politieke partijen haalden bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen. Bovendien nemen we een politieke fragmentatie-index op (Lunsing en Herweijer, 2016) omdat politieke fragmentatie de kracht van het lokale bestuur kan beperken (Mueller, 2003). Fragmentatie wordt hier gemeten door het aantal politieke partijen te delen door het totaal aantal raadszetels, maar de resultaten zijn robuust als we fragmentatie op een andere manier meten (Gradus en Dijkgraaf, 2017). Ook als we het aantal wethouders nemen, in plaats van het aantal raadszetels, zijn de resultaten (behalve voor de politieke partijen) vergelijkbaar.

Tabel 2 laat zien dat kleinere gemeenten een grotere kans hebben om voor meer beprijzing te kiezen. Een verklaring is dat het in een grote stad moeilijker is om effectieve beprijzing toe te passen, bijvoorbeeld omdat er minder ruimte voor meerdere containers voor afvalscheiding is. Daarnaast vinden we dat er bij een hogere bevolkingsdichtheid minder afvalbeprijzing voorkomt (Homsy en Warner, 2015; Kinnaman en Fullerton, 2000). Gemeenten met relatief grote huishoudens voeren minder snel een diftarsysteem in (zij het dat dit effect slechts significant is op tienprocentniveau). Dit kan mogelijk verklaard worden doordat grotere gezinnen relatief meer moeten gaan betalen bij een diftarsysteem. In lijn met het idee dat fragmentatie de kracht van het bestuur verkleint, vinden we ook dat gemeenten met een meer gefragmenteerde gemeenteraad minder snel een diftarsysteem invoeren; de mate waarin het college van wethouders gefragmenteerd is, doet echter niet zo veel ter zake. Dit laatste zou kunnen komen doordat de beslissing over beprijzing door de gemeenteraad wordt genomen. Tot slot valt op dat de VVD kennelijk geen voorstander is van een diftarsysteem, terwijl dit wel het geval is voor D66 en in iets mindere mate voor SP en SGP. Als we een andere fragmentatie-index nemen, dan blijken alleen de resultaten voor D66 robuust te zijn.

In het tweede model verklaren we de switches naar minder beprijzing. Hier valt op dat kleinere gemeenten ook een grotere kans hebben om terug te keren naar een vlak of een eenvoudiger systeem. Dit zouden *first movers* zoals Oostzaan kunnen zijn. Hetzelfde geldt voor gemeenten met relatief kleine huishoudens. Verder vinden we ook hier dat politieke fragmentatie de kans op een switch verkleint. Kennelijk voelen meer gefragmenteerde gemeenteraden er niet zo veel voor om de discussie opnieuw te voeren. Bij de politieke variabelen vallen twee zaken op. Een gemeenteraad met meer leden van GroenLinks heeft een grotere kans terug te keren naar een vlak of een eenvoudiger systeem. Het is gissen naar een verklaring en het resultaat wordt wellicht beïnvloed door enkele waarnemingen, zoals Oostzaan. Als we specifiek naar wethouders kijken (Gradus en Dijkgraaf, 2017) dan blijken gemeenten met meer CU- en CDA-wethouders eerder over te schakelen naar een vlak of eenvoudiger systeem. Mogelijk laten wethouders van deze partijen zich meer leiden door de bestuurlijke nadelen van een beprijzingsstelsel.

CONCLUSIE

Steeds meer gemeenten passen gedifferentieerde tarieven bij de afvalinzameling toe. Het voordeel is dat deze prikkels bevatten om het afval beter te scheiden, de nadelen zijn administratieve kosten, mogelijk illegale dumping en vervuiling van recyclebare materialen. Het zijn vooral kleinere gemeenten en gemeenten met een minder gefragmenteerde gemeenteraad die overschakelen naar een diftarsysteem. Gemeenten met een meer gefragmenteerde gemeenteraad stappen ook minder snel van een diftarsysteem af als zij dit ingevoerd hebben. Dit sluit aan bij een andere literatuurstroom die aangeeft dat gemeenten politiek steeds gefragmenteerder worden en dat daardoor de bestuurskracht afneemt.

Gemeentelijke transities in afvalbeprijzing, 1999–2014 **TABEL 1**

Van	Naar					Totaal 1999
	Vlak	Volume	Frequentie	Zak	Gewicht	
Vlak	334	45	84	10	23	496
Volume	14	15	20	1	1	51
Frequentie	6	1	21	0	1	29
Zak	6	0	1	14	2	23
Gewicht	8	1	1	0	5	15
Totaal 2014	368	62	127	25	32	614

Noot: Transities naar minder beprijzing zijn met **vet** gemarkeerd. Veranderingen als gevolg van samenvoegingen van gemeenten zijn niet meegenomen in deze tabel.

Bron: Agentschap NL

Regressieresultaten voor de switch naar meer en minder beprijzing **TABEL 2**

	Meer beprijzing	Minder beprijzing
Inwoners	-0,02***	-0,03**
Bevolkingsdichtheid	-0,37**	-0,06
Huishoudgrootte	-0,33*	-1,10***
Politieke fragmentatie raad	-7,56***	-6,20**
Politieke fragmentatie college	-0,41	-0,79
CDA in raad	1,50*	2,96*
CU in raad	-0,55	3,34
D66 in raad	4,89***	0,64
GL in raad	-0,86	7,89**
PvdA in raad	1,29	-2,93
SGP in raad	2,76**	4,78*
SP in raad	3,14**	4,38
VVD in raad	-2,41**	-0,55

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau

LITERATUUR

- Allers, M., P. Kooreman, V. Linderhof en D. Wiersma (1999) Afval wegen werkt. *ESB*, 84(4202), 332–333.
- Dijkgraaf, E. en R. Gradus (2014) Waste management in the Netherlands. In: T. Kinnaman en K. Takeuchi (red.). *Handbook on waste management*. Cheltenham: Edward Elgar, 287–315.
- Gradus, R., E. Dijkgraaf en M. Wassenaar (2012) Heen en weer in privatisering afval. *ESB* 97(4638) 394–396.
- Gradus, R. en E. Dijkgraaf (2017) *Dutch municipalities are becoming greener: some political and institutional explanations*. Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2017-086/VIII.
- Homsy, G.C. en M.E. Warner (2015) Cities and sustainability: polycentric action and multi-level governance. *Urban Affairs Review*, 51(1), 46–73.
- Kinnaman, T.C. en D. Fullerton (2000) Garbage and recycling with endogenous local policy. *Journal of Urban Economics*, 48(3), 419–442.
- Lunsing, J. en M. Herweijer (2016) Politieke fragmentatie in Nederlandse gemeenten. *Bestuurswetenschappen*, 70(1), 5–16.
- Mueller, D.C. (2003) *Public Choice III*. Cambridge, VK: Cambridge University Press.

In het kort

- ▶ Ruim tachtig procent van de gemeenten die de bekostiging van hun afvalstelsel veranderden, kiest voor meer beprijzing.
- ▶ Beprijzing wordt vaker ingevoerd in minder politiek gefragmenteerde gemeenten en op het platteland.

Europese bronbelasting op dividend vermindert belastingontwijking

Europese landen, zoals het Verenigd Koninkrijk, Luxemburg en Nederland, zijn prominente doorsluislanden voor multinationals die hun belastingafdracht willen minimaliseren. Er bestaan plannen om een gezamenlijk tarief voor de bronbelasting op dividenden naar niet EU-landen in te voeren. Wat zijn de gevolgen daarvan?

ARJAN LEJOUR
Programmaleider
Belastingen bij het
Centraal Planbureau en universitair
hoofddocent bij
Tilburg University

**MAARTEN
VAN 'T RIET**
Wetenschappelijk
medewerker bij het
Centraal Planbureau en
verbonden aan
de Universiteit van
Leiden

Dit artikel is
geschreven voordat
bekend werd dat het
regeerakkoord het
voornemen bevat
om de dividend-
belasting in Neder-
land af te schaffen

Belastingontwijking staat hoog op de agenda; de morele verantwoordiging over de beperkte winstbelastingafdracht van bedrijven is hoog en regelmatig verschijnen er nieuwe feiten over belastingbesparende constructies. Veel methoden zijn legaal; bedrijven gebruiken verschillen in belastingssystemen en bilaterale belastingverdragen tussen landen om de afdracht van de winstbelasting te minimaliseren.

In deze bijdrage richten we ons op de ontwijkmethode *treaty shopping*. Hierbij gebruiken multinationals een vestiging in een derde land, vaak een brievenbusfirma, om in aanmerking te kunnen komen voor belastingvoordelen die in een bilateraal belastingverdrag met dat derde land zijn afgesproken.

Een voorbeeld. Een Amerikaans bedrijf dat de winsten van een dochteronderneming in Chili wil repatriëren, betaalt 35 procent bronbelasting op uitgaand dividend. Net als veel andere Zuid-Amerikaanse landen heeft Chili vanwege zijn koloniale verleden een gunstig belastingverdrag met Spanje. Zo is de bronbelasting op uitgaand dividend naar Spanje vanuit Chili maar vijf procent. Het brontarief van Spanje naar de VS is tien procent en daarmee is het goedkoper voor een Amerikaans bedrijf om de winst via een brievenbusfirma in Spanje te leiden. Door de winst ook nog via Nederland te leiden, kan de belasting nog verder omlaag. Dividendstromen tussen EU-landen zijn onbelast en Nederland heeft een gunstig bilateraal verdrag met de VS waarin geen bronbelasting op dividend wordt geheven. Het bedrijf in dit voorbeeld betaalt dan vijf procent belasting over het dividend dat Chili uitgaat.

Een kapitaalmarktunie zonder gezamenlijke bronbelasting is te vergelijken met een douane-unie zonder gemeenschappelijk importtarief voor goederen van buiten de unie. Bedrijven kunnen in zo'n douane-unie importheffingen ontwijken door goederen te importeren via de lidstaat met het laagste importtarief. Om dit tegen te gaan kiezen de lidstaten van een douane-unie voor een gezamenlijk importtarief aan de buitengrenzen.

Handelsverdragen en importheffingen zijn Europees beleid, maar het belasten van dividendstromen is een nationale aangelegenheid. Daarmee staat de deur voor belastingontwijking door multinationals open.

Om de mogelijkheden voor treaty shopping te beperken, heeft het Europees Parlement vorig jaar voorgesteld om een gezamenlijke bronbelasting op dividend te heffen aan de buitengrenzen van de EU (EP, 2016). We berekenen hier met een netwerkanalyse hoe groot het effect van deze maatregel op treaty shopping is. Een gemeenschappelijke bronbelasting aan de buitengrenzen van de EU wordt vaker voorgesteld, maar meestal voor rente en/of royalty's (EC, 1989; Huizinga en Nielsen; 1997; Finke et al., 2014). Het voordeel van een Europese maatregel is dat hij afdwingbaar is, in tegenstelling tot wereldwijde afspraken via de OESO (OESO, 2015).

NETWERKANALYSE

Het onderzoek is gebaseerd op een eerder ontwikkelde methode (Van 't Riet en Lejour, 2017) waarbij bedrijven de goedkoopste belastingroutes zoeken in een internationaal netwerk van belastingverdragen. Via doorsluislanden loopt de investering dan van het thuisland naar het investeringsland, en de dividendstroom loopt andersom. Hierbij wordt rekening gehouden met de vennootschapsbelasting, de methode om dubbele afdracht van winstbelasting te verrekenen, de dividendbelasting en de bilaterale belastingverdragen in alle mogelijke landen op de route. We maken gebruik van een algoritme om de optimale routes te berekenen, vergelijkbaar met dat van het navigatiesysteem in een auto dat de kortste paden berekent.

In een analyse voor 108 landen, waaronder alle grote economieën, blijkt dat de optimale routes in twee derde van de gevallen via een of meer derde landen lopen en dat bedrijven hierdoor gemiddeld zes procentpunt minder belasting betalen (tabel 1: Uitgangssituatie). Ook laten we zien dat EU-landen de lijst domineren van landen die het meest gebruikt worden als doorsluisland. De uitgangssituatie in tabel 2 rangschikt de landen naar centraliteit in het netwerk – op welk percentage van de optimale routes tussen alle andere landen een land voorkomt. De top tien kent maar één niet-EU land, Singapore. Alle resultaten zijn naar bbp gewogen gemiddeldes.

EEN MINIMUMBUITENTARIEF

We berekenen de gevolgen voor de belastingopbrengst en hoeveel er via EU-landen wordt doorgesluisd als de EU-landen een minimaal tarief van vijf procent heffen op uitgaand dividend naar niet-EU-landen. We verhogen de tarieven tot vijf procent als het lager is en veranderen het niet als het hoger dan vijf procent is. Het gaat hier om de EU in 2013 met Noorwegen, IJsland en Zwitserland, omdat de dividendstromen tussen deze landen en de EU-lidstaten ook onbelast zijn. Op basis hiervan worden opnieuw de optimale belastingroutes berekend.

Met het minimumtarief op de bronbelasting neemt het gewogen wereldgemiddelde op de directe routes toe met 0,1 procent, maar de impact op de gemiddelde belasting bij de optimale routes is duidelijk groter, namelijk 0,7 procent. De winst door treaty shopping daalt dan van 6,0 naar 5,4 procent, zie de kolommen *Vershil* in tabel 1. Dit effect lijkt misschien beperkt, maar een minimumbrontarief van vijf procent is een kleine belastingwijziging en de EU-landen vormen toch maar een deel van de wereldeconomie. Voor Nederland en de overige EU-landen zijn de effecten iets groter, respectievelijk 1,7 en 1,8 procent. De treaty-shopping-winst daalt daardoor met ongeveer dertig procent.

Dat de effecten niet groter zijn, komt omdat veel optimale belastingroutes worden verlegd. Het percentage landenparen waarvoor een indirecte route optimaal is, daalt slechts van 67,1 naar 63,4 procent.

De spilfunctie van de EU-lidstaten als doorsluislanden neemt echter substantieel af, zie het Minimumbrontarief in tabel 2. In de uitgangssituatie stond er maar één niet-EU-land in de top tien van doorsluislanden; met het minimumbrontarief van vijf procent blijven er maar drie EU-landen over. Bij een minimumtarief van tien procent blijven er geen EU-landen over in de top tien. Het VK komt nog in zes procent van de routes als doorsluisland voor, terwijl dat in de uitgangssituatie ruim dertien procent was. Vanwege het nultarief tussen Australië en grote economieën als VS en Japan wordt dat land nu een centrale spil in de optimale belastingroutes.

CONCLUSIE EN BEPERKINGEN

Een minimumbelastingtarief van vijf procent op dividend van EU naar niet-EU-landen vermindert de mogelijkheden voor belastingontwijking in de vorm van treaty shopping, zo blijkt uit onze netwerkanalyse. Het belangrijkste resultaat is dat EU-lidstaten veel minder vaak als doorsluisland gebruikt worden. Een belangrijke beperking is dat bronbelastingen op

royalty's en rente niet worden meegenomen. Daarnaast laat de analyse alleen de effecten op belastingontwijking zien – andere economische gevolgen worden niet meegenomen, wat voor een afgewogen oordeel van deze mogelijke maatregel wel nodig is. Desondanks toont dit gedachte-experiment aan dat de spilfunctie van landen als Luxemburg, Nederland en het Verenigd Koninkrijk in belastingontwijking geen onontkomelijk gegeven hoeft te zijn.

Gemiddelde belastingdruk op de uitgaande routes (gecombineerde dividendbelasting in procenten) **TABEL 1**

	Uitgangssituatie			Minimumbrontarief vijf procent		
	Direct	Optimaal	Vershil	Direct	Optimaal	Vershil
Wereldwijd	11,9	5,9	6,0	12,0	6,6	5,4
EU	12,8	5,5	7,3	13,3	7,8	5,5
Nederland	10,0	5,4	4,6	10,7	7,8	2,9

Top tien doorsluislanden naar centraliteit¹ **TABEL 2**

Uitgangssituatie			Minimumbrontarief vijf procent		
1	Verenigd Koninkrijk	13,4	1	Australië	9,3
2	Luxemburg	8,4	2	Singapore	8,6
3	Nederland	7,7	3	Maleisië	7,7
4	Estland	6,7	4	Verenigd Koninkrijk	5,9
5	Hongarije	6,2	5	Mauritius	5,8
6	Singapore	6,1	6	Hongkong	5,6
7	Ierland	5,6	7	Ver. Arab. Emiraten	4,8
8	Slowakije	5,3	8	Brunei	4,7
9	Finland	4,7	9	Luxemburg	4,3
10	Cyprus	4,5	10	Nederland	4,3

¹ Centraliteit is het percentage van de optimale routes waarop een land een doorsluisland is

LITERATUUR

- EC (1989) *Voorstel voor een Richtlijn van de Raad betreffende een gemeenschappelijk stelsel van bronheffing op rente*, COM(89) 60/def. Brussel: Europese Commissie.
- EP (2016) *MEPs call for tax haven blacklist, patent box rules, CCCTB and more*. Persbericht 6 juli 2016. Brussel: Europees Parlement.
- Finke, K., C. Fuest, H. Nusser en C. Spengel (2014) *Extending taxation of interest and royalty income at source – an option to limit base erosion and profit shifting?* ZEW Discussion Paper, 14-073.
- Huizinga, H. en S.B. Nielsen (1997) *The taxation of interest in Europe: a minimum withholding tax?* CentER Discussion Paper, 1997-73.
- OESO (2015) *Base erosion and profit shifting*. Parijs: OESO.
- Riet, M. van 't, en A. Lejour (2017) *Optimal tax routing: network analysis of FDI diversion*. CPB Discussion Paper, 349.

In het kort

- ▶ EU-landen domineren de lijst van doorsluislanden bij belastingontwijking door middel van treaty shopping.
- ▶ Bij een Europees minimumtarief worden EU-lidstaten veel minder vaak als doorsluisland gebruikt.

Bestsellers financiereren de uitgave van verliesgevendende boeken

De Nederlandse Wet op de vaste boekenprijs is bedoeld om een breed aanbod van boeken mogelijk te maken. Er is echter discussie over de effectiviteit van die wet. Want is het wel zo dat uitgevers de winsten van goedverkopende boeken gebruiken om minder winstgevendende boeken uit te geven?

BERT HOF

Senior onderzoeker
bij SEO Economisch
Onderzoek

DAAN IN 'T VELD

Onderzoeker bij
SEO Economisch
Onderzoek

Terwijl de overheid op andere markten prijsafspraken verbiedt, verplicht de Wet op de vaste boekenprijs uit 2005 uitgevers juist om een algemeen geldende prijs vast te stellen wanneer een boektitel op de markt gebracht wordt. Alle verkopers van boeken dienen deze vastgestelde consumentenprijs te hanteren. Op deze manier schakelt de Wet op de vaste boekenprijs de prijsconcurrentie tussen boekverkopers uit (zij het ten dele, zie kader 1). Dit heeft als doel om, via kruissubsidiëring tussen winst- en verliesgevendende boeken, het aanbod van een groot en gevarieerd assortiment boeken te stimuleren door voor uitgevers en boekhandels de financiële ruimte te creëren om verliesgevendende boeken te publiceren (Tweede Kamer, 2015). Voor invoering van de Wet in 2005 gold overigens al een privaatrechtelijk stelsel van prijsbinding op de boekenmarkt.

Voorstanders van een vaste boekenprijs wijzen erop dat deze kruissubsidiëring tussen boeken nodig is om een breed en divers aanbod ervan mogelijk te maken. Zonder verticale prijsbinding zal prijsconcurrentie – ook door het toetreden van nieuwe aanbieders zoals supermarkten – ertoe leiden dat uitgevers en boekverkopers uit commerciële overwegingen meer op safe spelen bij het op de markt brengen van mogelijk minder succesvolle boeken, met een vershraling van het boektitelaanbod als gevolg (Bommeljé, 1998).

Er is echter ook kritiek op de vaste boekenprijs. Critici betwijfelen of de wet daadwerkelijk de doelen bereikt en

wijzen op de negatieve effecten, zoals een hogere boekenprijs voor consumenten (Van Sinderen et al., 2014). Om meer duidelijkheid te krijgen over de uitwerking van de wet, adviseerde de Raad voor Cultuur (2014) bij de vijfjaarlijkse evaluatie van de wet, om onderzoek te doen naar “de werking van het mechanisme van de interne kruissubsidie”. In dit artikel analyseren we de mate van kruissubsidiëring tussen boeken bij Nederlandse uitgevers en boekhandels. Vanwege een gebrek aan gegevens is dit niet eerder gebeurd (Raad voor Cultuur, 2014).

Reikwijdte Wet op de vaste boekenprijs

KADER 1

De Wet op de vaste boekenprijs bepaalt dat uitgevers een vaste consumentenprijs moeten hanteren voor fysieke boeken die geheel of voor het grootste deel geschreven zijn in de Nederlandse of Friese taal, en daarnaast voor muziekguitgaven. Ook naar het Nederlands of Fries vertaalde boeken en geïmporteerde boeken vallen onder deze wet. De vaste boekenprijs geldt alleen voor boeken en muziekguitgaven die voor het eerst in een bepaalde uitvoering in Nederland worden uitgegeven; een andere uitvoering kan dus een andere (vaste) prijs betekenen. De uitgever kan telkens na een half jaar de vaste prijs aanpassen en na een jaar mag hij besluiten de vaste prijs op te heffen. Uitzonderingen op de wet vormen schoolboeken (maar de wet heeft wel betrekking op wetenschappelijke boeken), antiquarische boeken en tweedehandsboeken. Ook zijn er nog andere uitzonderingen, bijvoorbeeld in geval van opruiming van winkelvoorraad voor boeken en muziekguitgaven die langer dan twee jaar geleden zijn uitgegeven en de laatste twaalf maanden niet meer door de verkoper zijn ingekocht.

Deze bijdrage is
gebaseerd op Buunk
et al. (2016)

DATA EN RESULTATEN

Voor de analyse maken we gebruik van data over de afzet en nettowinst van een steekproef van dertien algemene uitgevers – uitgevers van literatuur, non-fictie en kinderboeken – uit een populatie van ruim negentig. Deze gegevens zijn aangeleverd door de betreffende uitgevers. De nettowinst is berekend door de kosten per titel van de omzet per titel af te trekken. De kosten bestaan uit de directe kosten (zoals auteursvoorschotten, royalty's en vertaalkosten) en de overheadkosten (kosten die niet per titel worden bijgehouden). De overheadkosten zijn omgeslagen over boektitels door deze eerst te delen door de totale afzet van alle boeken samen (ook de boeken die niet onder de Wet op de vaste boekenprijs vallen). De resulterende overheadkosten per verkocht boek zijn vervolgens aan boektitels toegerekend op basis van de afzet. De data hebben betrekking op de in 2014 en 2015 verschenen titels die onder de Wet op de vaste boekenprijs vallen, in totaal 2.488 boektitels.

Vier procent van de titels genereert de helft van de totale winst

Voor de steekproef van uitgevers geeft figuur 1, middels zogenaamde Lorenz-curves, de spreiding van boeken weer in termen van afzet. De Lorenz-curve geeft voor elke uitgever het aandeel weer in de totale afzet als functie van het cumulatieve percentage van de titels met de meeste afzet. Als iedere titel dezelfde bijdrage aan de afzet zou leveren, dan zou de Lorenz-curve de vorm van de stippellijn aannemen. Te zien is dat alle uitgevers uit de steekproef een Lorenz-curve hebben die aangeeft dat een *klein* aantal titels een relatief *groot* aandeel in de afzet heeft. Twintig procent van de titels zorgt bijvoorbeeld voor ongeveer veertig tot tachtig procent van de afzet.

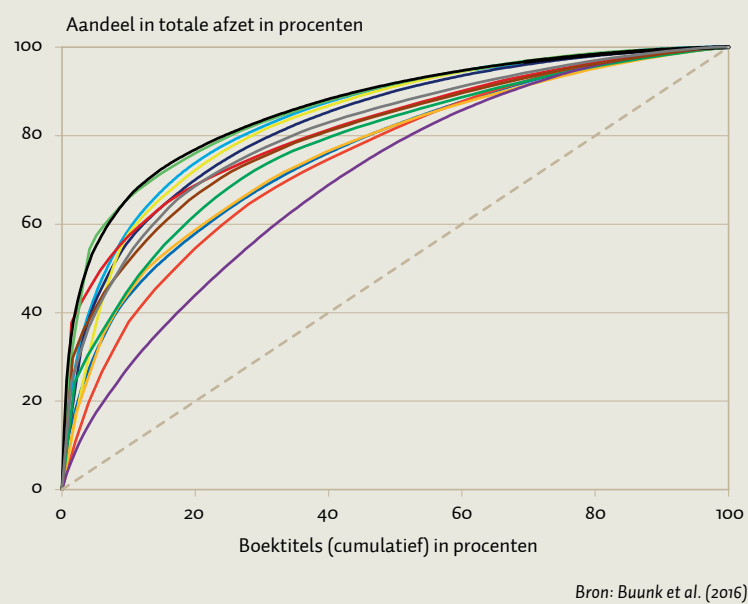
Figuur 2 geeft de spreiding van boeken in termen van de nettowinst. Elke rode balk in de figuur geeft het gemiddelde percentage titels in de betreffende categorie, gemiddeld over de uitgevers. Elke zwarte lijn geeft aan hoe dit percentage varieert tussen het minimum en maximum van de dertien uitgevers. De figuur laat zien dat het merendeel van de boeken een omzet heeft die lager is dan de directe kosten plus overheadkosten: het aandeel boeken met een negatieve nettowinst is in de steekproef gemiddeld ongeveer 64 procent. Voor ruim een kwart van deze 64 procent van de titels is de omzet zelfs onvoldoende om alleen de directe kosten te dekken (niet in de figuur weergegeven). De oorzaken hiervan blijken te liggen in zowel een lage afzet (onverkochte exemplaren) als een te lage verkoopprijs ten opzichte van de kosten per exemplaar (berekend over de hele oplage).

De figuur impliceert tevens dat een relatief klein aantal titels verantwoordelijk is voor een relatief groot gedeelte van de nettowinst. Gemiddeld genereert ongeveer vier

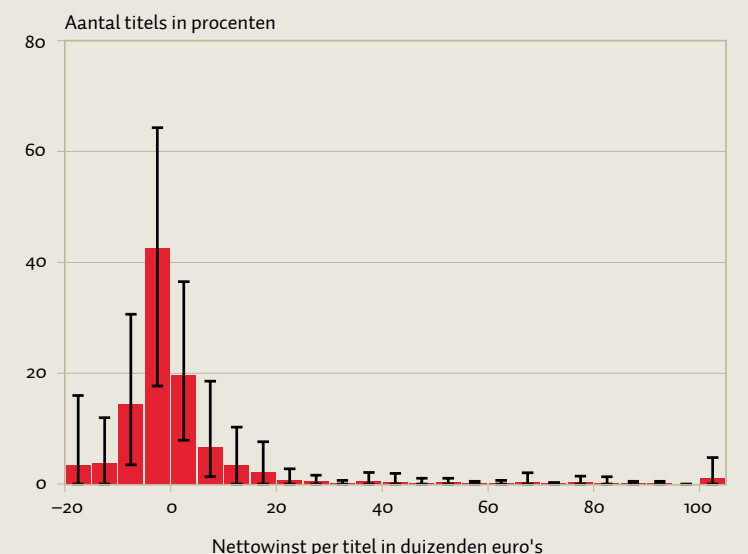
procent van de titels de helft van de totale nettowinst, en gemiddeld ongeveer negen procent van de titels driekwart van de totale nettowinst.

De resultaten voor afzet en nettowinst zijn representatief voor een reeks andere berekende indicatoren (Buunk et al., 2016). Ook de indicatoren uitgedrukt in variabelen per maand, waarmee rekening wordt gehouden met verschillen in verschijningsdatum, leveren geen wezenlijk ander beeld op. Voor een steekproef van zestien boekwinkels, met in totaal 58.316 unieke boektitels, worden vergelijkbare patronen gevonden (Buunk et al., 2016).

Spreiding van boeken in termen van afzet voor elk van de dertien uitgevers in de steekproef **FIGUUR 1**

Nettowinst: gemiddelde en spreiding **FIGUUR 2**

Noot: Titels met een nettowinst hoger dan 100.000 euro zijn samengenomen in de laatste balk

DISCUSSIE EN CONCLUSIE

De berekende indicatoren geven aan dat een klein aantal boeken verantwoordelijk is voor een groot deel van de winst. De rest van de boeken draagt nauwelijks, niet of negatief bij aan de winst. Is daarmee kruissubsidiëring tussen boeken bewezen? Dit hangt af van de motieven van uitgeverij en boekwinkels. Er kunnen drie redenen zijn waarom zij deze verliesgevende boeken accepteren (Appelman

Bijna tweederde van de boeken kent een negatieve nettowinst; bij ruim een zesde dekt de omzet zelfs de directe kosten niet

en Van den Broek, 2002). Een eerste reden is dat vooraf niet met zekerheid is vast te stellen welke boeken succesvol worden en welke niet. Achteraf blijkt dan dat sommige boeken niet succesvol zijn en verlies opleveren. Een tweede reden is dat een uitgeverij een boek uitgeeft of een boekverkoper het in zijn assortiment opneemt uit individuele, niet-bedrijfsmatige overwegingen. In deze twee gevallen maken winstgevende boeken verlieslatende boeken mogelijk en is er dus sprake van kruissubsidiëring.

Een derde reden voor uitgeverij of boekhandelaren om verlies op een individuele boektitel te accepteren kan echter een strategisch motief zijn. Een breed assortiment bij een boekwinkel kan bijvoorbeeld meer klanten trekken. In het geval van dergelijke synergievoordelen (*economies of scope*) kan een individuele titel verlies maken, maar draagt de aanwezigheid ervan wel bij aan de winst via de verkoop van andere boeken. Dit motief kan niet tot kruissubsidiëring worden gerekend omdat individueel verliesgevende boeken wel degelijk bijdragen aan de winst.

Kortom, het tegelijkertijd voorkomen van verlies- en winstgevende boeken is een noodzakelijke voorwaarde voor het optreden van kruissubsidiëring, maar bewijst op zich nog niet dat er sprake is van kruissubsidiëring. Het valt echter te betwijfelen of de gevonden resultaten kunnen worden verklaard vanuit het strategische motief. Ten eerste vinden we dat er sprake is van het tegelijkertijd voorkomen van verlies- en winstgevende boeken bij uitgeverij. Zij zijn minder dan boekwinkels afhankelijk van het trekken van klanten naar een fysieke winkel. Ten tweede zijn er grote verschillen tussen de groepen niet en wel goedlopende boeken: de één procent boeken met de hoogste nettowinst genereert een nettowinst die meer dan voldoende is om het verlies op alle verlieslatende boektitels (bij de uitgeverij 64 procent) goed te maken. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat dit enkel kan worden verklaard vanuit het strategische motief. De data geven dus sterke aanwijzingen voor de aanwezigheid van kruissubsidiëring tussen boeken, het kernmechanisme van de Wet op de vaste boekenprijs.

BEPERKINGEN

Bij onze analyse passen twee nuancerende opmerkingen. Ten eerste zijn de resultaten gebaseerd op steekproeven van uitgeverij en boekwinkels, en kunnen zij niet zonder meer worden gegeneraliseerd tot *alle* uitgeverij en boekwinkels in Nederland. Zo hebben de hierboven gepresenteerde data betrekking op uitgeverij van algemene boeken met een nadruk op meer literaire uitgeverij. Vóór de gevonden resultaten spreekt dat alle berekende indicatoren wat betreft de uitgeverij en de boekhandel in dezelfde richting wijzen, en dat de indicatoren zijn gebaseerd op een groot aantal boektitels met variatie in de aangeboden genres.

Ten tweede toont onze analyse geen causaliteit aan: er kan niet gesteld worden dat de Wet op de vaste boekenprijs *zorgt* voor de gevonden kruissubsidiëring. Het vaststellen van causale effecten van de Wet op de vaste boekenprijs is een uitdaging voor toekomstig onderzoek.

LITERATUUR

Appelman, M. en A. van den Broek (2002) *Boek en markt: effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs*. SCP-publicatie 2002/4.

Bommeljé, B. (1998) Een breed boekenaanbod is essentieel voor het culturele klimaat; vaste boekenprijs is nodig tegen patat-economie. *NRC.nl*, 11 augustus.

Buunk, E., B. Hof, N. Rosenboom en D. in 't Veld (2016) *Kruissubsidiëring door boekhandel en uitgeverij*. SEO-rapport 2016-100.

Raad voor Cultuur (2014) *Advies tweede evaluatie Wet op de Vaste Boekenprijs 2014*. Den Haag: Raad voor Cultuur.

Sinderen, J. van, J. Tichem en R. Vossen (2014) Die vaste boekenprijs laat de verkoop dalen. *NRC.nl*, 11 juni. Artikel ook te vinden op www.acm.nl.

Tweede Kamer (2015) *Wijziging van de Wet op de vaste boekenprijs in verband met de tweede evaluatie van die wet*, Memorie van toelichting, Kamerstuk 34266 nr. 3.

In het kort

- ▶ De vaste boekenprijs beoogt een breed boekenaanbod te faciliteren via kruissubsidiëring tussen boeken.
- ▶ Uit een steekproef onder uitgeverij blijkt dat slechts een klein deel van de boeken winstgevend is.
- ▶ Het hoge aandeel verliesgevende boeken wijst op het bestaan van kruissubsidiëring tussen boeken.

Reactie: Conclusie over optimale schaal ziekenhuizen kan niet worden getrokken

Volgens Van Hulst en Blank in *ESB* 4749 is de optimale schaal voor ziekenhuizen 320 bedden. Aangezien een gemiddeld Nederlands ziekenhuis 450 bedden heeft, leveren ziekenhuisfusies volgens de auteurs geen schaalvoordelen op. Om verschillende redenen valt deze conclusie echter niet uit hun analyse te trekken.

MARC POMP
Zelfstandig adviseur
gezondheids-
economie

JAN PETER HEIDA
Partner bij SiRM

Van Hulst en Blank (2017; hierna: HB) baseren zich in hun *ESB*-artikel op een meta-analyse uit het proefschrift van Van Hulst (2016). De meta-analyse betreft 41 studies uit de literatuur met elk een of meer schattingen van de schaaelasticiteit, in totaal 95 schattingen. De gerapporteerde schaaelasticiteit is gemiddeld 1,1. Gemiddeld is er dus sprake van schaalvoordelen: als de kosten met 1 procent toenemen, neemt de productie met 1,1 procent toe. De 41 studies rapporteren ook het gemiddelde aantal bedden in de ziekenhuizen waar de studies op zijn gebaseerd. Uit een regressieanalyse blijkt dat de schaaelasticiteit lager is in studies gebaseerd op gemiddeld grotere ziekenhuizen. Uit deze regressieanalyse berekenen HB de optimale schaal van 320 bedden. De analyse kent echter een aantal beperkingen.

GAAT DE DALING DOOR BOVEN DE 450 BEDDEN?

Het door HB gevonden verband tussen aantal bedden en schaaelasticiteit is afkomstig uit landen met een kleinere gemiddelde ziekenhuisomvang dan in Nederland. Hun data bevatten geen waarnemingen voor een gemiddelde ziekenhuisomvang boven de 450 bedden. We weten daarom niet of voorbij de 450 bedden de door HB gerapporteerde schaaelasticiteit blijft dalen of wellicht weer stijgt.

GEEN GOEDE CORRECTIE PATIËNTKENMERKEN

Grotere ziekenhuizen behandelen gemiddeld complexere patiënten, waardoor de kosten per patiënt hoger zijn. Zonder goede correctie voor dit verschil in casemix lijken de kosten dan hoger in grotere ziekenhuizen. Het is daarom cruciaal

om goed rekening te houden met verschillen in casemix.

In de meta-analyse van HB zijn studies meegenomen die voor casemix corrigeren en studies die dat niet doen. Uit Van Hulst (2016) blijkt dat slechts zes procent van de studies en vijftien procent van de observaties *niet* corrigeert voor casemix. Als er voor casemix is gecorrigeerd, is dit meestal gedaan via één samengestelde casemixindex. Minder dan dertig procent van de studies corrigeert voor casemix via de gewogen-outputmethode.

HB hebben gekeken of het al dan niet corrigeren voor casemix de gerapporteerde schaaelasticiteit beïnvloedt. Dit blijkt het geval, maar alleen als de casemixcorrectie plaatsvindt via de gewogen-outputmethode. Vindt de casemixcorrectie plaats via één samengestelde casemixindex, dan blijkt de casemixvariabele niet statistisch significant te zijn. Dit verschil is opmerkelijk, en kan erop wijzen dat het niet mogelijk is om via een samengestelde variabele goed te corrigeren voor casemixverschillen. De gewogen-outputmethode corrigeert waarschijnlijk beter, maar ook niet volledig, voor casemixverschillen.

In de meeste (zo niet alle) studies is er dus niet afdoende rekening gehouden met verschillen in casemix. Dit maakt de interpretatie van de coëfficiënt op het aantal bedden problematisch. Het is goed mogelijk dat de coëfficiënt op de beddenvariabele casemixverschillen oppikt, in plaats van schaaffecten. Wat de onderzoekers hadden kunnen doen, is het aantal bedden ook als *interactieterm* opnemen met de wijze waarop voor casemixverschillen is gecorrigeerd. Die interactievariabele pikt de studies eruit die op een relatief goede manier hebben gecorrigeerd voor casemix. Als de interactie tussen bedden en casemix-correctiemethode negatief is, dan wijst dit erop dat de beddenvariabele (ook) casemixeffecten oppikt.

KWALITEITSVERSCHILLEN NIET MEEGENOMEN

Het woord *kwaliteit* komt één keer voor in het artikel: "In een eerdere *ESB* is al aangetoond dat ziekenhuisfusies niet aantoonbaar leiden tot betere kwaliteit (Batterink et al., 2017)." Het artikel waar HB naar verwijzen heeft als titel 'Ziekenhuisfusies leiden niet aantoonbaar tot betere

kwaliteit. 'Aantoonbaar' is hier een sleutelwoord, want de gebruikte kwaliteitsgegevens waren imperfect en onvolledig. Er kon bijvoorbeeld niet gekeken worden of fusies het mogelijk maken om de nacht- en weekenddiensten beter te organiseren, of om beter te voldoen aan volumennormen. Zelfs als een grotere schaal gepaard gaat met een meer dan evenredige kostenstijging, betekent dit dus niet dat die grotere schaal inefficiënt is.

NIET-PARAMETRISCHE STUDIES LEIDEN TOT ANDERE CONCLUSIE

HB baseren zich uitsluitend op *parametrische studies*. Hierbij wordt een bepaalde wiskundige vorm voor de onderzochte relatie verondersteld. Dit is een probleem omdat de juiste wiskundige vorm onbekend is (Wilson en Carey, 2004). Vanwege dit probleem met parametrische studies kiezen sommige onderzoekers voor een *niet-parametrische* aanpak. Wilson en Carey concluderen op grond van een dergelijke aanpak dat ook bij de grootste ziekenhuizen in hun data (meer dan 400 bedden) verdere groei schaalvoordelen kan opleveren.

HB noemen de niet-parametrische studies niet in het *ESB*-artikel, maar Van Hulst (2016) vat deze studies wel samen in zijn proefschrift. Ook op deze niet-parametrische studies past hij een regressieanalyse toe. Hierin wordt niet geprobeerd verschillen in de schaalearlasticiteit te verklaren, zoals in HB, want de meeste niet-parametrische studies rapporteren geen schaalearlasticiteit. Wat deze studies vaak wel rapporteren, is de optimale schaal. Van Hulst (2016) probeert de verschillen in optimale schaal te verklaren uit onder meer het gemiddelde aantal bedden van de ziekenhuizen in de studie. Hij concludeert dat de geschatte optimale schaal toeneemt met het gemiddelde aantal bedden in de studie. Maar deze uitkomst wordt door hem terzijde geschoven omdat verschillen in het gemiddelde aantal bedden ook verschillen in context zouden oppikken, waarmee hij mogelijk doelt op verschillen in type ziekenhuis en verschillen in casemix. Maar dat geldt net zo goed voor de beddenvariabele in de parametrische studies die de basis vormen voor het *ESB*-artikel.

GEBRUIKTE SCHAALELASTICITEITEN GELDEN NIET BIJ HET GEMIDDELDE AANTAL BEDDEN

HB nemen aan dat de schaalearlasticiteit die in een bepaalde studie is gevonden, geldt bij het gemiddelde aantal bedden in die studie. Dat hoeft niet het geval te zijn. Figuur 1 geeft de situatie weer waarin de schaalearlasticiteit groter is dan 1 voor kleine ziekenhuizen, dan lange tijd praktisch gelijk is aan 1, en dan bij de grootste ziekenhuizen daalt onder de 1. Dit is precies het patroon dat volgens figuur 1 in HB uit de studies naar voren komt.

In een steekproef met alleen ziekenhuizen met 1 tot 200 bedden is de geschatte elasticiteit dan groter dan 1, en in een steekproef met ziekenhuizen met 200 tot 400 bedden juist kleiner dan 1. *In beide gevallen is voor het ziekenhuis met het gemiddelde aantal bedden in de steekproef (100 respectievelijk 300 bedden) de werkelijke schaalearlasticiteit echter gelijk aan 1.*

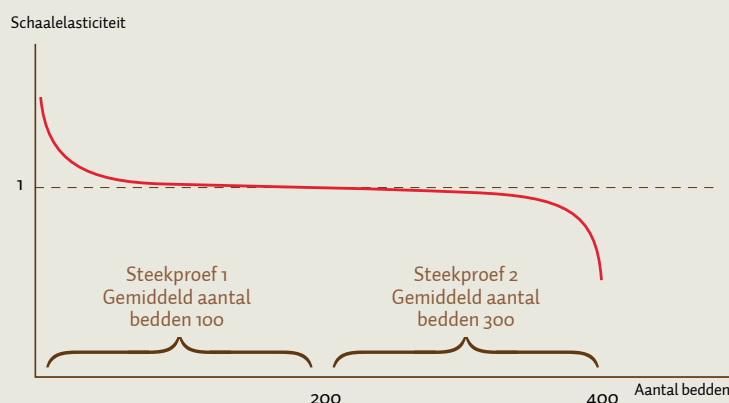
Als we, zoals HB doen in hun figuur 1, de in de beide steekproeven geschatte schaalearlasticiteit relateren aan het gemiddelde aantal bedden, dan overschatten we de elasticiteit van het ziekenhuis met het gemiddelde aantal bedden in steekproef 1, en onderschatten we de elasticiteit van het ziekenhuis met het gemiddelde aantal bedden in steekproef 2. Als we deze over- en onderschattingen vervolgens in een regressieanalyse relateren aan het gemiddelde aantal bedden, dan overschatten we de mate waarin de schaalearlasticiteit daalt met het aantal bedden. Dit resulteert in een onderschatting van het optimale aantal bedden.

CONCLUSIES

De meta-analyse van HB is niet toepasbaar op Nederland omdat de gemiddelde omvang van de ziekenhuizen in alle achterliggende studies kleiner is dan het gemiddelde Nederlandse ziekenhuis. Bovendien is er niet afdoende gecorrigeerd voor patiëntkenmerken, en er is geen rekening gehouden met kwaliteit van zorg. Niet-parametrische studies wijzen bovendien op onbenutte schaalvoordelen bij grote ziekenhuizen. En tot slot kan het gebruik in een meta-analyse van de gemiddelde ziekenhuisomvang resulteren in een onderschatting van de optimale schaal.

Schaalearlasticiteit bij aantal ziekenhuisbedden

FIGUUR 1

LITERATUUR

Batterink, M., M. Pomp, R. Kemp et al. (2017) Ziekenhuisfusies leiden niet aantoonbaar tot betere kwaliteit. *ESB*, 102(4745), 20–22.

Hulst, B.L. van (2016) *Enhancing hospital productivity*. Proefschrift. Technische Universiteit Delft.

Hulst, B. van, en J. Blank (2017) Nederlandse ziekenhuizen te groot voor verdere schaalvoordelen. *ESB*, 102(4749), 226–228.

Wilson, P.W., en K. Carey (2004) Nonparametric analysis of returns to scale in the US hospital industry. *Journal of Applied Econometrics*, 19(4), 505–524.

In het kort

- ▶ De meta-analyse van Van Hulst en Blank levert mogelijk een onderschatting van de optimale schaal van ziekenhuizen.
- ▶ Hun analyse houdt niet afdoende rekening met patiëntkenmerken, zorgkwaliteit en niet-parametrische studies.

Naschrift: Nederlandse ziekenhuizen toch echt te groot

Pomp en Heida plaatsen een aantal vraagtekens bij ons artikel 'Nederlandse ziekenhuizen te groot voor verdere schaalvoordelen'. In deze reactie laten wij zien dat de kritiek een aantal onjuistheden, denkfouten en drogredenen bevat.

BART VAN HULST

Universitair docent
aan de TU Delft

JOS BLANK

Hoogleraar aan de
Erasmus Universi-
teit en universitair
hoofddocent aan de
TU Delft

Gaat de daling door boven de 450 bedden?

Pomp en Heida (hierna: PH) doen de suggestie dat na een daling en een stijging van de gemiddelde kosten (U-curve) ze vervolgens misschien weer dalen. De literatuur kent de U-curve en de L-curve. PH introduceren iets nieuws: de ∞-curve. De gedachte zou aan kracht winnen door te verwijzen naar literatuur over de ∞-curve. In honderden geanalyseerde studies, zijn we deze curve niet tegengekomen. Inhoudelijk lijkt zo'n curve ook niet plausibel. Schaalvoordelen worden gelinkt aan technische zaken, zoals een betere bezettingsgraad of arbeidsdeling. Schaalnadelen worden gelinkt aan de menselijke factor: meer controle en bureaucratie en een verminderde betrokkenheid van werknemers. Welke factor een nieuwe omslag bij verdere schaalvergroting verklaart, is onduidelijk.

Geen goede correctie patiëntkenmerken

Een casemixvariabele is van belang bij de verklaring van de hoogte van de kosten. Dit kan ook de schaalearlasticiteit beïnvloeden. Dat is precies wat uit onze meta-studie blijkt. Onbekend is welke correctie voor patiëntkenmerken het meeste recht doet aan de werkelijkheid. PH kiezen voor de gewogen-outputindicator en stellen dat je alle andere studies eigenlijk moet weggooien. De keuze van PH is echter gebaseerd op een foutieve interpretatie van significantie bij het gebruik van dummyvariabelen met een referentiecategorie. Ook suggereren PH dat een nog een betere casemixcorrectie bestaat met nog hogere schaalearlasticiteiten. Deze redenering heeft alle kenmerken van een drogreden. Tot slot laat figuur 1 van ons artikel zien dat boven de 270 bedden geen resultaten worden gevonden met schaalvoordelen. Er is dus geen studie te vinden die de stelling van PH ondersteunt.

Kwaliteitsverschillen niet meegenomen

Ons artikel verwijst naar Batterink et al. (2017) dat stelt dat kwaliteitsverschillen moeilijk te meten zijn. PH onderkennen dit, ze geven aan dat kwaliteitsverschillen niet zijn aan te tonen, vanwege imperfecte en onvolledige gegevens. Wellicht is dat de reden dat de door ons gebruikte studies niet corrigeren voor kwaliteit. Bovendien is de richting

van de bias door weglaten van kwaliteit onbekend. PH veronderstellen betere kwaliteit in grote ziekenhuizen, maar onderschrijven dat dit niet aantoonbaar is.

Niet-parametrische studies leiden tot andere conclusie

PH verwijzen hier eerst naar Wilson en Carey (2004), waaruit zou blijken dat bij een grote schaal zich nog schaalvoordelen voordoen. Wie het artikel leest, zal zich verbazen over de buitengewoon onwaarschijnlijke uitkomsten (schaalearlasticiteiten van 3 of hoger). De methode van Wilson en Carey leent zich slecht voor het afleiden van schaal-effecten. Dat geldt in het algemeen, niet-parametrische studies zijn gericht op het vaststellen van inefficiënties, niet op schaal-effecten. De opmerking van PH dat niet-parametrische studies *vaak* de optimale schaal rapporteren, is feitelijk onjuist. Van de meer dan honderd onderzochte niet-parametrische studies in Van Hulst (2016) rapporteren er slechts drie de optimale schaal. Omwille van de volledigheid is een analyse gemaakt door, met pijn een moeite, voor nog dertien studies de optimale schaal te imputeren. Op basis hiervan wordt de optimale schaal op 220 bedden geschat. Vreemd genoeg melden PH deze uitkomst niet. Indien niet-parametrische studies al tot een andere conclusie leiden, dan is dit dat de optimale schaal nog kleiner is.

De schaalearlasticiteiten gelden niet bij het gemiddelde

Iedere observatie in ons bestand heeft betrekking op een studie met daarbij de geschatte schaalearlasticiteit en de schaal waarop deze betrekking heeft. Meestal gaat het dan om de gemiddelde schaal in die steekproef (de schaalearlasticiteit wordt geëvalueerd in het gemiddelde). Dat is geen aanname, zoals PH suggereren, maar een directe resultaat uit een studie. Om studies met elkaar te kunnen vergelijken, is de gemiddelde schaal uitgedrukt in gemiddeld aantal bedden.

CONCLUSIE

In de afgelopen twintig jaar zijn er verschillende studies verschenen naar schaal-effecten van Nederlandse ziekenhuizen. Deze leveren een heel consistent beeld op dat schaalvoordelen bij 200 à 300 bedden uitgewerkt zijn. Dat consistente beeld komt mede doordat de studies veel op elkaar lijken, qua gegevens en methodologie. We hebben ons toen de vraag gesteld of dit beeld in overeenstemming is met buitenlands onderzoek. Uit de meta-analyse blijkt dat verschillende methodes, contexten, specificaties en gegevens weliswaar van invloed zijn op de resultaten, maar uiteindelijk is er een verrassende consensus over schaal-effecten.

Statistiek

Aantal stagiairs neemt toe

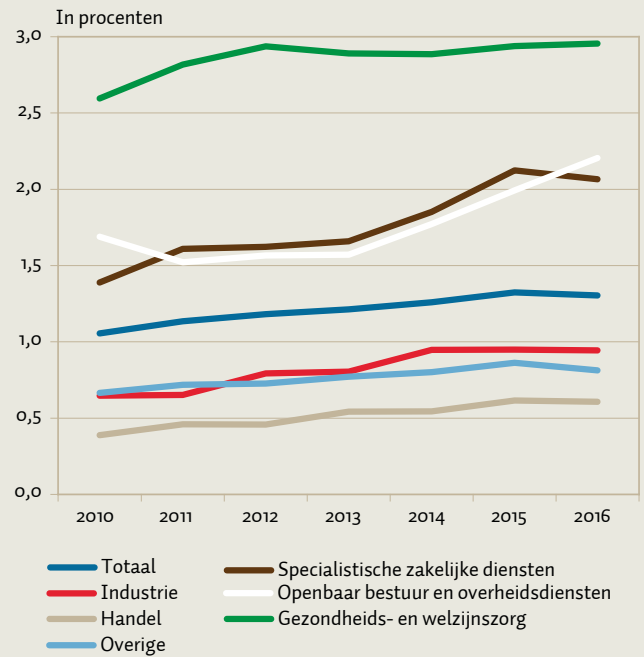
ARBEIDSMARKT

In 2016 waren er 103.000 stagiairs werkzaam in Nederland. Dat is 1,3 procent van het totaal aantal werknemersbanen in Nederland en een toename van 0,2 procentpunt vanaf 2010. Het betreft hier stagiairs die in de praktijk werken als onderdeel van hun opleiding en die geen echte dienstbetrekking hebben, maar een zogenaamde fictieve dienstbetrekking. Zij ontvangen een stagevergoeding, geen reële beloning. Deze stagiairs zijn wel verzekerd voor de Wet Wajong en de Ziektewet, maar niet voor de overige werknemersverzekeringen. Gemiddeld ontving een stagiair in 2016 een vergoeding van 2,75 euro per uur met een gemiddelde werkweek (zonder overwerk) van 29,4 uur.

Bijna 37 procent van deze stagebanen werd vervuld in de gezondheids- en welzijnszorg. Stagiairs in deze bedrijfstak ontvingen 2,55 euro per uur en hadden een gemiddelde werkweek van 23,8 uur. Opvallend is de stijging van het aandeel stagiairs tussen 2013 en 2016 bij het openbaar bestuur en overheidsdiensten (figuur). In het openbaar bestuur was elf procent van de stagiairs werkzaam, waar zij gemiddeld 1,80 euro per uur ontvingen en gemiddeld 34,1 uur per week werkten. Daarnaast was tien procent werkzaam in de specialistische zakelijke dienstverlening. In deze bedrijfstak ontvingen stagiairs in 2016 3,28 euro per uur en werkten zij gemiddeld 35,6 uur per week. Ten slotte was 72 procent werkzaam bij grote bedrijven waar minimaal 100 werkzame personen in dienst zijn. Ruim achttien procent van de stagebanen werd gevonden bij middelgrote bedrijven waar tussen de 10 en 100 personen werkzaam zijn. Bijna tien procent was in dienst van een klein bedrijf met minder dan tien werkzame personen.

• BEN DANKMEYER EN GERDA GRINGHUIS (CBS)

Aandeel stagiairs per bedrijfstak

Bron: CBS

Laagopgeleiden participeren minder en met lager loon na de crisis

ARBEIDSMARKT

Economische cycli hebben niet alleen duidelijke gevolgen voor de vraag naar arbeid, maar ook voor het loon van werkenden. Over het algemeen geldt dat als de werkgelegenheid toeneemt terwijl het aanbod gelijk blijft, het loon van werkenden omhoog zal gaan. Maar de afruil tussen het bruto-uurloon en de arbeidsmarktparticipatie is niet voor alle opleidingsniveaus hetzelfde. Dit blijkt ook uit de figuur waarin de gemiddelde arbeidsparticipatie en het gemiddelde uurloon geïndexeerd zijn.

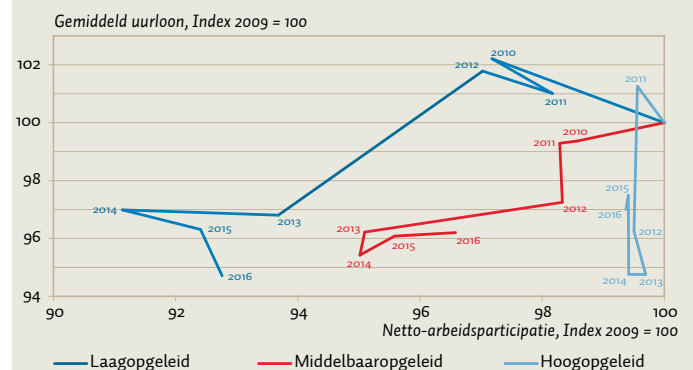
De terugval in de arbeidsvraag tijdens de crisis heeft zich vertaald in een lagere participatie en een lager uurloon voor de laagopgeleiden. Vanaf 2014 is er voor deze groep sprake van een herstel in de werkgelegenheid, maar niet in het uurloon. Voor middelbaaropgeleiden ging zowel het loon als de arbeidsparticipatie omlaag tijdens de crisis. Bij het herstel van de economie vanaf 2014 lijkt de arbeidsmarkt voor middelbaaropgeleiden zich voorzichtig te herstellen. Voor de hoogopgeleiden heeft de crisis vooral gevolgen gehad voor het uurloon, en veel minder voor de arbeidsparticipatie. De hogeropgeleiden konden tijdens de crisis hun hoge participatiegraad behouden door een lager uurloon te accepteren, of door akkoord te gaan met een baan beneden hun niveau voor een lager uurloon. Vanaf 2011 laat het uurloon van de hoogopgeleiden weer een herstel zien.

De ontwikkelingen in de netto arbeidsmarktparticipatie en uurloon voor de verschillende opleidingsniveaus kunnen verklaard worden door verschillende arbeidsmarktmechanismen. Een daling van de consumentenbestedingen tijdens de crisis werkt direct door op de lagere vraag naar beroepen waarin laagopgeleiden werkzaam zijn, bijvoorbeeld in de

dienstensector. De arbeidsmarkt voor lageropgeleiden kan ook minder flexibel zijn, bijvoorbeeld door cao-lonen, waardoor het voor bedrijven niet mogelijk is om lonen aan te passen om de werkgelegenheid op peil te houden. Ook kan er sprake zijn van verdringing van laagopgeleiden door hoogopgeleiden tijdens de crisis. Deze verdringing is echter ook structureel van aard (upgrading) en kan ertoe leiden dat er zelfs tijdens een crisis geen groot overschot is aan hoogopgeleiden op de arbeidsmarkt.

• JESSIE BAKENS EN DIDIER FOUARGE (ROA)

Arbeidsmarktparticipatie en uurloon

Noot: Uurloon in euro's en arbeidsparticipatie in procenten in 2009: Laagopgeleiden (14,55); Middelbaaropgeleiden (19,74); Hoogopgeleiden (30,81)

Bron: ROA, EBB-SBB, bewerking door ROA

Meer werknemers met uitzicht op een vast contract

ARBEIDSMARKT

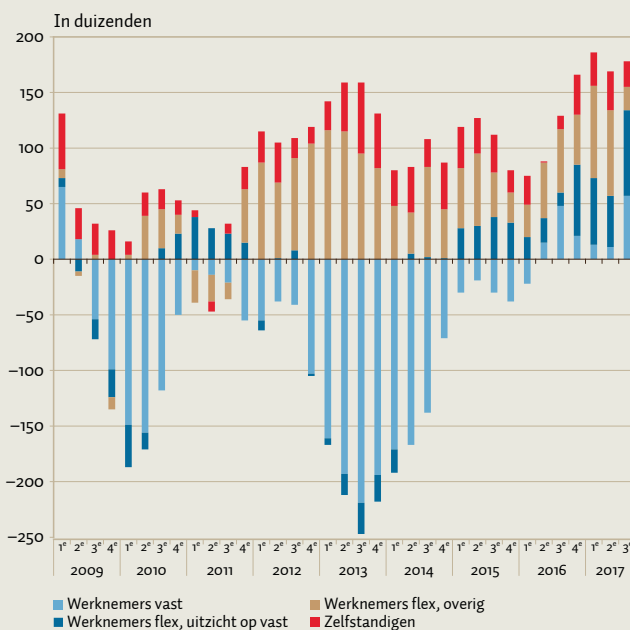
Tijdens de Grote Recessie is het aantal werknemers met een vast contract sterk afgenomen, terwijl het aantal werknemers met een flexcontract bleef groeien (figuur). Een deel van de flexwerkers heeft een tijdelijk contract met de afspraak dat ze bij goed functioneren in vaste dienst komen (tijdelijk met uitzicht op vast). Het aantal werknemers met uitzicht op vast is in de crisisjaren gedaald, maar is nu juist aan een opmars bezig.

De sterke groei van het aantal werknemers met uitzicht op vast, kan bij een verder aantrekkende arbeidsmarkt op termijn resulteren in een verdere groei van het aantal werknemers met een vast contract. Hoewel zicht op vast geen garantie op doorstroom geeft, is de kans wel aanzienlijk hoger dan bij andere flexcontracten. Door het aantrekken van de arbeidsmarkt is de groei van het aantal flexwerkers sinds eind 2016 in toenemende mate toe te schrijven aan een groei van het aantal tijdelijke werknemers met uitzicht op vast. In het derde kwartaal van 2017 groeide het aantal flexwerkers met 98.000 ten opzichte van een jaar eerder, van wie 77.000 werknemers met uitzicht op vast.

Mede door het vast in dienst nemen van werknemers met een flexcontract kende het aantal werknemers met een vast contract in het derde kwartaal de grootste stijging sinds begin 2009, 57.000. Omdat het aantal flexwerkers sneller groeide dan het aantal werknemers met een vast contract, daalt het aandeel werknemers met een vast contract nog steeds.

• **MATTHIJS WILLEMSE-JACOBSON** (MINISTERIE VAN SZW)

Ontwikkeling werkzame beroepsbevolking (jaarmutatatie)

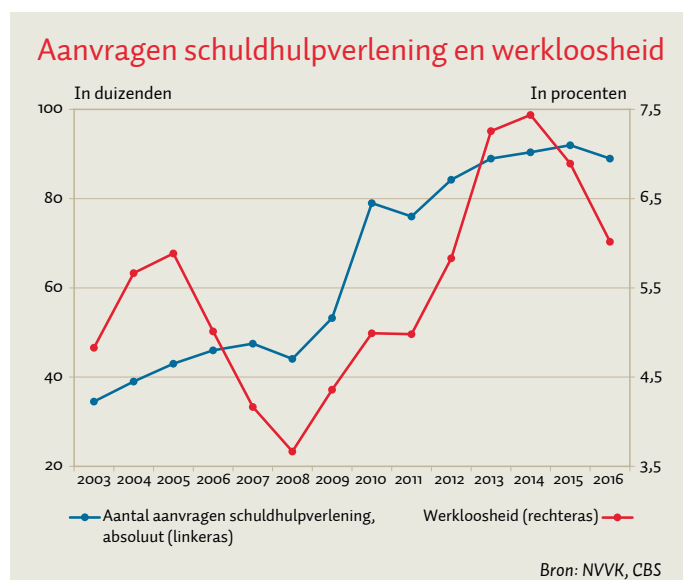

Bron: CBS

Schuldhelpverlening neemt toe sinds grote recessie

SOCIALE ZEKERHEID

Het aantal mensen dat in Nederland in financiële problemen komt, is vanaf 2003 aan het stijgen. Dit is een gevolg van de grote recessie, waarin de werkloosheid opliep, ondernemers failliet gingen, huizenprijzen daalden en de koopkracht onder druk stond. Ook het beroep op schuldhelpverlening is daardoor behoorlijk toegenomen.

Bron: NVVK, CBS

Uit cijfers van de NVVK (de branchevereniging voor schuldhelpverlening en sociaal bankieren) blijkt dat het aantal unieke aanmeldingen van personen die zich met een hulpvraag hebben gericht tot de NVVK, is gestegen van 34.500 in 2003 naar 89.000 in 2016. Vooral vanaf 2008 is er een stijging waar te nemen naar ruim 80.000 hulpvragen in 2010 en zelfs 92.000 in 2015. Op dit moment daalt het aantal nieuwe hulpvragen licht. In dezelfde periode is de werkloosheid in Nederland flink opgelopen. Van 3,7 procent in 2008 naar 7,5 procent in 2014. De meest recente cijfers en ramingen wijzen echter op een sterke daling van de werkloosheid vanaf 2015.

Er zijn twee patronen die opvallen. Het eerste is dat er een behoorlijk sterke correlatie bestaat tussen het werkloosheidspercentage en het aantal schuldhelpverleningsaanvragen ($r = 0,68$), die niet veel verandert wanneer net wat andere definities worden genomen. De correlatie neemt toe als een vertraging van twee jaar wordt opgenomen, wat plausibel is omdat mensen bij werkloosheid niet meteen in de problemen komen ($r = 0,75$).

Een tweede opvallend patroon is dat wanneer het aantal werklozen wordt gedeeld door het aantal mensen met een schuldhelpvraag, deze ratio tot 2006 op acht procent ligt en daarna stijgt naar veertien procent in de periode 2006–2009. Vanaf 2009 is een verdere stijging te zien tot zestien procent in 2016. Dit patroon suggereert dat er mogelijk meer aan de hand is dan alleen de conjunctuur, gemeten door te kijken naar het aantal werklozen. • **BAS TER WEEL** (SEO ECONOMISCH ONDERZOEK)

Hoogconjunctuur!

De Europese Commissie (2017) voorziet voor Nederland een economische groei van 3,2 procent in 2017. Door deze groeisput wordt alle onbenutte ruimte voor economische groei (de outputgap) die er sinds 2008 was nog dit jaar volledig benut. Naar verwachting begint hierdoor in Nederland in 2018 een fase van hoogconjunctuur die in 2019 versterkt doorloopt.

Het is goed mogelijk dat het CPB op 20 december met vergelijkbaar nieuws komt. De oorspronkelijke MLT-raming van maart 2016 (CPB, 2016) ging voor 2017 nog uit van een negatieve outputgap (-2 procent bbp) en van een werkloosheid die nog ver boven de evenwichtswerkloosheid zou liggen (6,2 versus 5 procent). Hierdoor zou er in de periode 2018-2021 nog volop ruimte zijn voor inhaalgroei. Maar in de MEV-raming van september 2017 (CPB, 2017a) wordt de outputgap al dit jaar gesloten: de feitelijke groei blijft hoger dan de potentiële groei en dit

leidt in 2018 tot een positieve outputgap van circa 0,5 procent bbp. Tegelijkertijd daalt de werkloosheid in 2018 (3,9 procent CPB, 4,0 procent Europese Commissie) nog verder onder de evenwichtswerkloosheid. Als ook rekening zou zijn gehouden met de extra groei in 2017 (3,1 procent, terwijl 2,5 procent was voorzien), dan komt de outputgap in 2018 uit op circa 1,1 procent bbp (0,5 procent MEV + 0,6 procent extra groei in 2017). De invloed van het regeerakkoord komt daar nog bovenop (CPB, 2017b).

Deze hoogconjunctuur markeert het einde van negen jaar laagconjunctuur, waarin de economie beneden potentieel gepresteerd heeft. Dit is de langste periode van laagconjunctuur in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog.

Het geaccumuleerde groeiverlies in de afgelopen jaren is op zo'n 16 procentpunt geschat (Jacobs, 2016). Met de uitbundige groei van 3,2 procent in 2017, zal dit wat teruglopen (ruwe schatting: bij gelijkblijvende structurele economische groei van 1,5 procent, loopt Nederland 1,7 procent in).

Om het verlies van de crisis volledig te compenseren, heeft Nederland nog acht à negen jaren groei die zo uitbundig is als die in 2017 nodig. Zo'n lange en forse groeisput is na de Tweede Wereldoorlog niet voorgekomen. Een deel van het groeiverlies zal dus waarschijnlijk structureel zijn. Maar laat dat het optimisme niet drukken – er is weer hoogconjunctuur!

ROLAND ZWIERS

Senior beleidsmedewerker bij de Sociaal-Economische Raad

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur

LITERATUUR

CPB (2016) *Middellangetermijnverkenning 2018-2021*. CPB, 30 maart.

CPB (2017a) *Macro-economische verkenning 2018*. CPB, 19 september

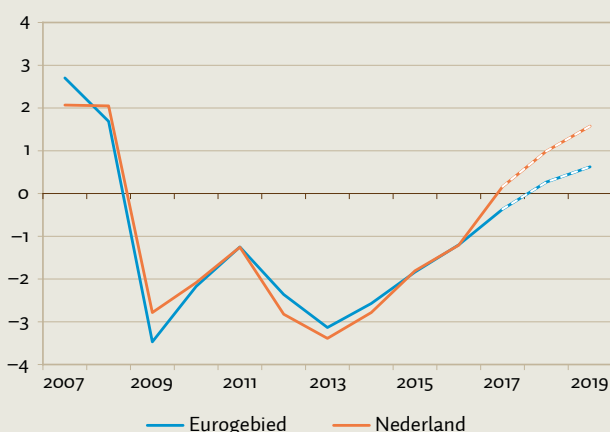
CPB (2017b) *Analyse economische en budgettaire effecten van de financiële bijlage van het Regeerakkoord*. CPB Notitie, 10 oktober.

Europese Commissie (2017) *European economic forecast*. November 2017.

Jacobs, B. (2016) *De rekening van Rutte*. Blog op ESB.nu, 20 september.

Outputgap als percentage van het bbp

FIGUUR 1

Bron: Europese Commissie (Ameco)

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie

Hoofdredacteur: Jasper Lukkezen
Eindredacteur: Robert Kleinknecht
Redacteur: Ruben van Oosten,
Paul Metzmakers

Redactiemedewerkers: Sobana Sheikh Rashid, Justus van Kesteren
Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie
Uitgever: Li'ao Wang

Commissie van redactie

H.G. van Dissel (voorzitter), P.H.B.F. Franses, E. de Jong, H.J. de Jong, A.C. Meijdam, J. Plantenga, P. Vergauwen en W.F.C. Verschoor

Rechten

ESB is een uitgave van FD Mediagroep. De Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde is houder van de merknaam ESB.

Foto's: iStock / Lekkyjustdoit, _human, Redlinevector, JaaakWorks, nuvolanevicata, magcyverhh, yuoak. Strip Van Zanten: Roger Klaassen.

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren.

Abonneren

U kunt een abonnement direct online afsluiten. Ga hiervoor naar www.esb.nu/service/abonneren.

Adverteren

Neem contact op met Jeannette van Zeijst, 020 592 86 35, jeannette.van.zeijst@fdmediagroep.nl.

Contact

Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173, 1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB:

18 jan., 15 feb., 15 mrt.,
12 apr., 11 mei, 7 jun., 5 jul.,
9 aug., 13 sep., 11 okt.,
15 nov., 20 dec.

De energietransitie is een banenmachine. Maar waar is het talent?

De energietransitie ontwikkelt zich in een razend tempo en levert veel extra banen op. Het ontbreekt echter aan goed gekwalificeerde vakmensen. Een serieus probleem, want dit zet een rem op de transformatie. “Aansluiting tussen het onderwijs en groeimarkten in de energietransitie is hard nodig”, zegt Marsha Wagner van de Topsector Energie.

De omslag van fossiele naar duurzame energie heeft een flinke impact op de werkgelegenheid. Per saldo leiden de maatregelen uit het Energieakkoord tot 2020 tot circa 76.000 extra voltijd banen, zo stelt de Nationale Energieverkenning 2017. De Nederlandse Vereniging Duurzame Energie waarschuwde recent dat een tekort aan geschikt personeel de energietransitie zal frustreren. “Menselijk kapitaal is de sleutel voor economische groei en het slagen van de transitie”, zegt ook Marsha Wagner, programmamanager Human Capital Topsector Energie. “Bedrijven nemen nu eenmaal geen werk aan als ze hun beloften niet kunnen waarmaken door een gebrek aan menskracht.”

Beroepen veranderen snel

Wat het ingewikkeld maakt, is dat het onderwijs vaak achter de praktijk aanloopt. “Bestaande beroepen veranderen snel”, zegt Renée Verhoeff, programmamanager Talent Performance bij Eneco Groep. Behalve dat voor duurzame energieoplossingen specialistische kennis nodig is, hebben technische mensen extra capaciteiten nodig. Bijvoorbeeld zogeheten *soft skills*, zoals klantgericht werken, maar ook kennis van verbonden ICT-systemen.

Kees Rutten, lid van het college van bestuur ROC Midden Nederland, legt uit: “De energiesector richt zich

“Termen als klimaat­akkoord en energietransitie zijn taal van beleidsma­kers. Heb het met jongeren liever over concrete zaken”

logischerwijs eerst op onderzoek en wetenschap. Daaruit komen innovaties voort, die bedrijven vervolgens op grote schaal toepassen. Dan pas ontstaat er vraag naar arbeid en scholing. Deze stappen nemen we gewoonlijk na elkaar, maar dat zouden we gelijktijdig moeten doen. Als onderwijs, overheid en bedrijfsleven goed samenwerken, kan dat.”

“De aansluiting tussen het onderwijs en groeimarkten in de energietransitie is hard nodig”, zegt Wagner. Rutten beaamt dit: “Ik denk dat we de grote transitie in de samenleving in het beroepsonderwijs veel beter moeten agenderen.” Het ROC Midden Nederland doet dit door aan te sluiten bij de agenda van de Economic Board Utrecht. “Wij haken aan op actuele thema’s als gezondheid, mobiliteit en energieverbruik. En vertalen ze in vakken en opleidingen. We sluiten aan bij de regionale agenda omdat daar de meeste arbeidskansen voor onze leerlingen liggen.” Rutten merkt dat bedrijven en onderwijs de afgelopen tijd vaak naar elkaar wijzen. “Bedrijven klagen over een tekort aan afgestudeerde vakmensen. Het onderwijs moppert dat bedrijven in de crisis geen stages en banen aanbieden. We moeten juist constructief aan de slag. Zodat mensen uit de praktijk lessen gaan geven, docenten stage lopen en we levensechte lessituaties ontwikkelen voor leerlingen.”

Vernieuwer in de energietransitie

Eneco Groep is een groep van bedrijven die actief is in de energiesector. Hun missie: duurzame energie van iedereen. Met hun consistente koers zijn deze bedrijven koploper in duurzaamheid en innovatie. Eneco Groep biedt nationaal en internationaal toegevoegde waarde aan consumenten en bedrijven met slimme producten en diensten. En levert een maatschappelijke bijdrage door het opwekken en leveren van groene energie. [Meer weten? enecogroep.nl](http://www.enecogroep.nl)

Hip en innovatief?

Naast betere aansluiting tussen onderwijs en praktijk, lijkt het van belang jongeren te wijzen op de vele banen in de duurzame energiesector. Uit onderzoek komt namelijk naar voren dat deze bij hen onvoldoende in beeld zijn. Dit komt misschien niet zozeer door desinteresse, maar meer door onbekendheid, zegt Verhoeff. “Mensen zien de energiebranche doorgaans niet als hip en innovatief. Ze denken vaak nog aan koude handen, modder en benauwde kruipruimtes. Terwijl dat voor een groot deel van het werk in de energiesector, zeker in de nieuwe wereld, al lang niet meer de praktijk is.” Verhoeff geeft aan dat energiebedrijven hard aan de slag moeten om het imago van werk in de sector te versterken en de nieuwe werkelijkheid uit te dragen. Rutten denkt dat ook de woordkeuze een barrière vormt. “Termen als energietransitie of klimaat­akkoord zijn beleidsmakerstaal. Als je met jongeren het gesprek aangaat over de concrete zaken op kleiner niveau, zoals energieverbruik of CO₂-uitstoot, dan leeft het wel degelijk.”

[Lees het uitgebreide verhaal over de behoefte aan vakmensen in de energiebranche op www.fd.nl/enecogroep.](http://www.fd.nl/enecogroep)

